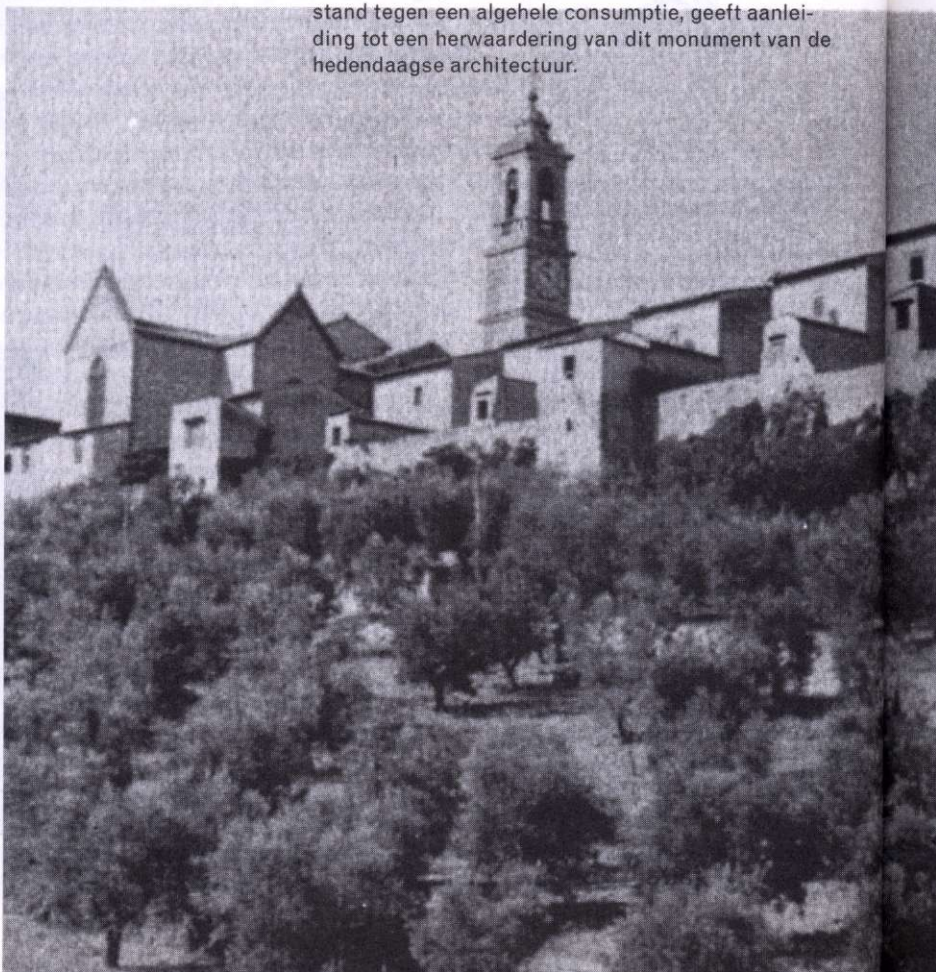

Henk Engel

32

Veertig jaar Unité d'habitation, een nieuwe formule van stedelijk wonen

De 'officiële' opening van de Unité d'habitation in Marseille vond veertig jaar geleden plaats, op een zomeravond in 1953 tijdens de negende bijeenkomst van CIAM in Aix-en-Provence. *Als er een architect is die dit gebouw niet prachtig vindt, kan hij maar beter zijn potlood neerleggen*, zou Walter Gropius bij deze gelegenheid hebben gezegd.¹ In de veertig jaar van haar bestaan is de Unité d'habitation echter zonder ophouden onderwerp van kritiek geweest. Aanvankelijk heeft de Unité met name gefigureerd als steen des aanstoets voor de aanhangers van de tuinstadbeweging. Het debat bleef toen beperkt tot de vraag 'hoogbouw of laagbouw', de twee modellen die door de architectuur en stedenbouw van deze eeuw zijn gepropageerd als medicijn voor de kwalen van het wonen in de negentiende-eeuwse stad. De laatste twee decennia is de Unité gebrandmerkt als belichaming van de vermeende anti-stedelijke ideologie van de moderne beweging en zij deelt dit lot met haar vroegere tegenpool, de tuinstad. Beide modellen, het wonen in hoogbouw te midden van het collectieve groen en het wonen in laagbouw met een eigen tuintje, hebben in de ogen van de verdedigers van een stedelijke architectuur geleid tot een uitholling van de stedelijke cultuur. Le Corbusier zelf heeft de Unité d'habitation gepresenteerd als het resultaat van ruim veertig jaar onderzoek en experiment.² Herlezing van de veertigjarige zoektocht die tot de produktie van de Unité heeft geleid, en van de veertig jaren daarna waarin dit bouwwerk blijk heeft gegeven van een grootse weerstand tegen een algehele consumptie, geeft aanleiding tot een herwaardering van dit monument van de hedendaagse architectuur.

De Unité d'habitation en de kritiek

Uit de vroege kritieken van de Unité d'habitation komt een dualistisch beeld naar voren, een dualisme van vorm en inhoud, dat ook in latere studies zelden wordt overwonnen.³ Allereerst wordt dit project van Le Corbusier gezien als een stilistische omwenteling in de moderne architectuur. De Unité wordt beschouwd als een radicale breuk met de gladde machine-esthetiek van de *International Style* en als eerste manifestatie van het Nieuwe Brutalisme. Naast deze formele interpretatie wordt telkens weer de sociaal-utopische dimensie van dit project naar voren gebracht. Deze inhoudelijke interpretatie betreft het programma: de Unité als woongebouw voor een gesloten woongemeenschap. Doorgaans wordt daarbij naar enkele inspiratiebronnen verwezen die het tot op zekere hoogte mogelijk maken een inhoudelijke analyse van de vorm te geven. Het gaat dan om een typologische analyse. We stuiten daarbij direct op een belangrijk aspect van de werkwijze van Le Corbusier: de herinterpretatie van gegeven bouwtypen. Dergelijke typologische transformaties met hun ruimtelijke en ideologische verwijzingen zijn een belangrijk bestanddeel van zijn hele oeuvre. Aangezien deze synthetische manier van werken per definitie 'onzuiver' is, is het onvermijdelijk dat elk van zijn werken verwijzingen bevat naar een aantal verschillende voorbeelden. Voor de Unité gaat het met name om twee referenties waar Le Corbusier vanaf het begin van zijn loopbaan veelvuldig naar verwezen heeft: het kartuizer klooster van Ema in de buurt van Florence en het luxe passagiersschip. Daarnaast wordt door de critici een derde referentie van belang geacht, waarnaar Le Corbusier zelf echter

slechts een enkele maal heeft verwezen: de Phalanstère van Charles Fourier, sociaal-utopist uit het begin van de negentiende eeuw.

De dualistische interpretatie van vorm en inhoud krijgt in de kritieken op de Unité een extra accent door een verschil in waardering. Over het algemeen wordt de artistieke waarde van de stilistische innovatie erkend, terwijl de sociale waarde van het bouwtype in twijfel wordt getrokken. De kritiek van Lewis Mumford, die onder de titel 'The Marseille Folly' in *The New Yorker* van 5 oktober 1957 verscheen, heeft in dit opzicht de trekken van een karikatuur. De strekking van deze kritiek kan in een enkel citaat worden samengevat: *Het gebouw mag dan nauwelijks bewoonbaar zijn, in ieder geval is er sprake van een organische expressie, waarbij constructie en decoratie één en hetzelfde zijn*. Mumford waardeert de herontdekking van plastiek en reliëf in de architectuur van de Unité, maar vanuit een oogpunt van gebruik is de Unité naar zijn mening een achterhaalde poging om de Phalanstère van Fourier opnieuw tot leven te wekken. De aannamen van Le Corbusier ten aanzien van woningdicht-

1

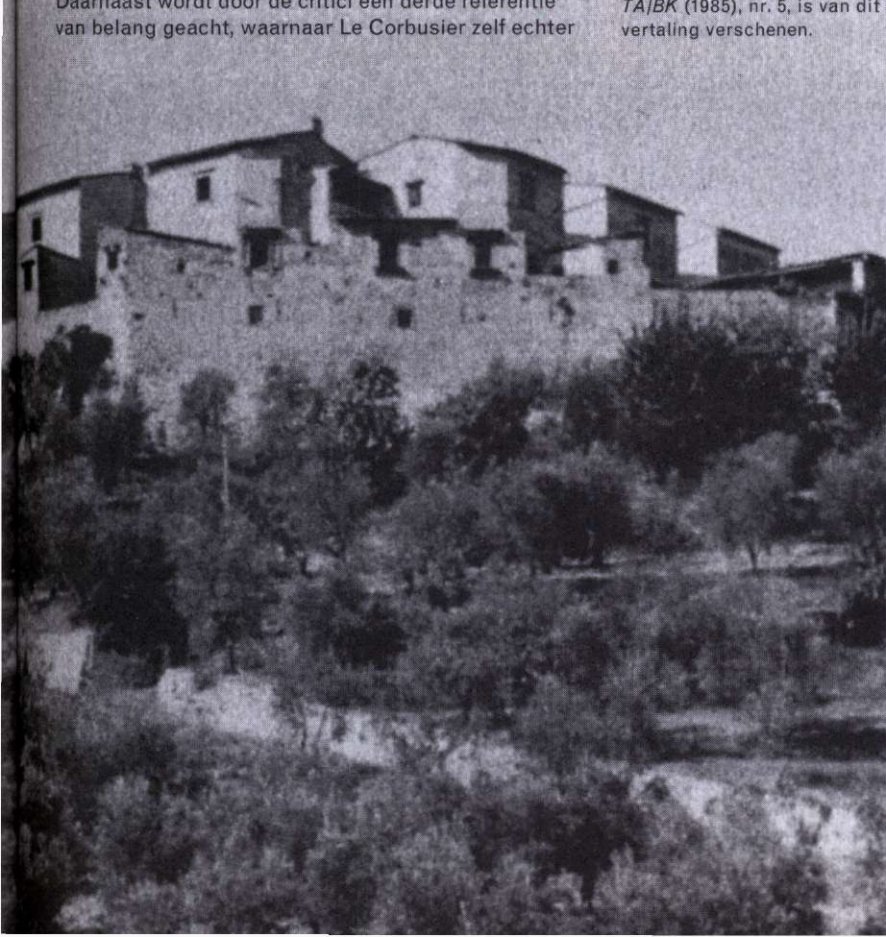
Peter Blake, *Le Corbusier*, Utrecht/Antwerpen, 1966, p. 126.

2

Le Corbusier, *The Marseilles Block*, Londen, 1953, p. 45.

3

Een van de weinige studies die daar wel in slagen, is van Manfredo Tafuri, 'Machine et mémoire. The City in the Work of Le Corbusier', in: H. Allen Brooks, *Le Corbusier. The Garland essays*, Princeton NJ, 1987, pp. 203-218. In *Wonen TA/BK* (1985), nr. 5, is van dit artikel een erbarmelijke vertaling verschenen.

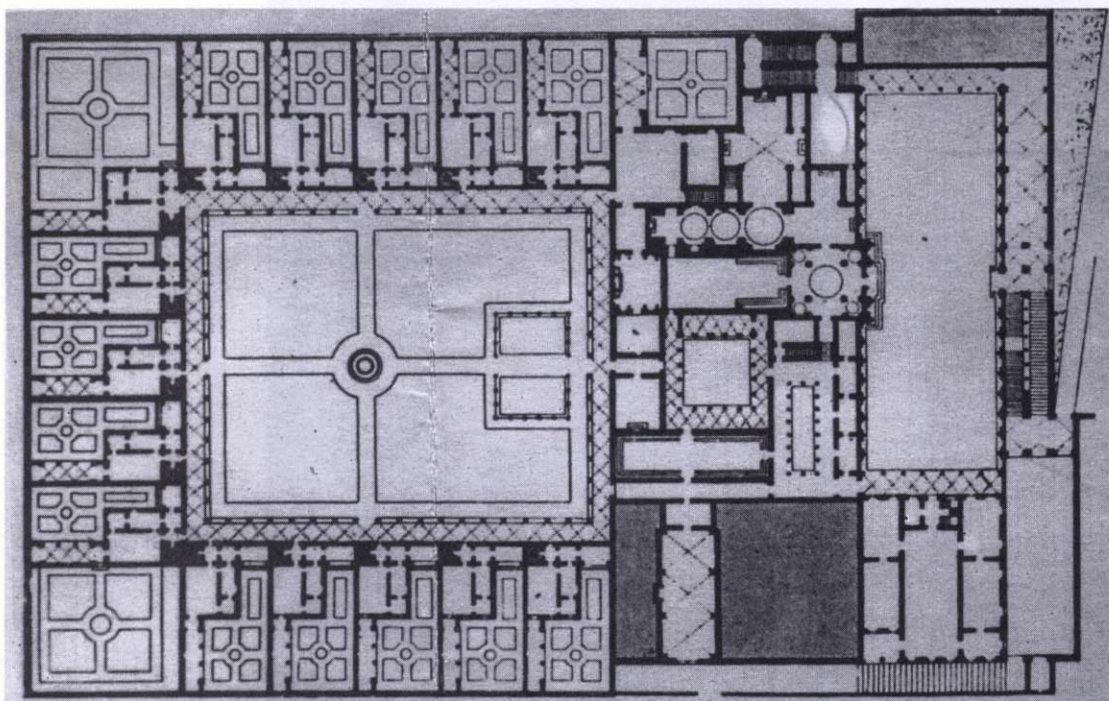

Kartuizer klooster te Ema nabij Florence, 14e eeuw

heid en draagvlak voor voorzieningen zijn volgens Mumford, in vergelijking met de kengetallen die in de tuinstadbeweging worden gehanteerd, geheel uit de lucht gegrepen. De Unité is voor Mumford tenslotte niet meer dan een hol gebaar. *Met de Unité verraadt Le Corbusier de menselijke belangen omwille van een monumentaal esthetisch effect. Het resultaat is een egocentrische extravagantie, net zo imposant als een Egyptische piramide die onsterfelijkheid moet verlenen aan een lijk, en – in menselijk opzicht – even troosteloos.* Een Engels woord voor zoiets is 'folly' of 'nonsense'.⁴

De kritiek van Alison en Peter Smithson heeft een meer ambivalent karakter. Tenslotte was Le Corbusier een van hun 'heroes' en de Unité gold als toetssteen voor hun eigen werk. Terugblikkend schrijven ze in *Without Rhetoric: Wij geloofden dat het Nieuwe Brutisme de directe resultante was van de ontwikkeling van de Moderne Beweging. Dat wat het dichtst naderde tot wat wij zochten, werd toen door Le Corbusier gebouwd in Marseille*.⁵ Eerder, toen de Unité nog nauwelijks voltooid was, schreven ze in *Urban Reidentification: De Unité is als een rek voor flessen, met daar bovenop een serveerblad met losse 'objecten', ventilatoren, speelvlakken. Zoals altijd bij Le Corbusier, heeft dit gebouw de kiemen in zich voor wat wij willen doen*.⁶ Het zijn deze container-concepten – waarin datgene wat bevat wordt, zijn zelfstandigheid behoudt – die de Smithsons interesseren. In hun kritiek nemen zij echter afstand van wat zij voor de sociale inhoud van de Unité aanzien. Ze verwijzen daarbij naar het klooster van Ema. In 1907 brengt Le Corbusier een bezoek aan dit klooster en sindsdien geldt het voor hem als toon-

beeld van sociale harmonie: *Het vraagstuk van de harmonieuze organisatie van het collectieve en het individuele is hier opgelost in de rust, de vreugde en de efficiëntie.* Dit ideaal van het kloosterleven is het mikpunt van de kritiek van de Smithsons. *Gezinnen leiden vandaag de dag, net zo min als in de vijftiende eeuw, een introspectief scholastisch bestaan, waarin de enige relatie van belang die van God en Mens is. Dat was het leven van Ema, en Ema is de kiem waaraan de Unité en St. Dié ontsproten zijn. In de Unité, negatief gezien, geeft de naar buiten gekeerde cel slechts uitzicht op het onpersoonlijke van zon en ruimte. Het enige dat iemand te doen staat, is zo snel mogelijk vluchten van de Victoriaanse liften door de duistere gangen naar de eenzame opsluiting van zijn particuliere woonlade*.⁷ De kritiek op het gebrek aan fysieke aanleidingen voor sociale integratie betreft ook het gesloten karakter van de Unité: *De vooronderstelling dat een gemeenschap 'gecreëerd' kan worden door geografische isolatie is fout. Echte sociale groepen snijden dwars door geografische grenzen heen, en het belangrijkste hulpmiddel voor sociale cohesie is veeleer losheid van groepering en ongedwongen communicatie in plaats van de willekeurige uitsneden van de totale gemeenschap met onmogelijk slechte verbindingen die kenmerkend zijn voor zowel de Engelse wijkgedachte als voor het concept van de Unité van Le Corbusier*.⁸ De kritiek van de Smithsons loopt in veel opzichten vooruit op die van de latere verdedigers van een stedelijke architectuur, maar reikt toch niet verder dan de strekking van hun eigen ontwerpen.⁹ De tegenvoorstellen die de Smithsons formuleren, in hun plannen voor Golden Lane en later voor Robin Hood Gardens, blijven gevangen in de

Ema, plattegrond kloostercomplex

problematiek van de Corbusiaanse stedenbouw. Hun plannen zijn een revisie van de Unité d'habitation en grijpen daarbij terug op de eerdere ontwerpen van Le Corbusier voor de Redents in Ville Radieuse. De Smithsons wijzigen de plannen van Le Corbusier op een essentieel punt: de betekenis van het ontsluitingssysteem in de woongebouwen. De middengangen worden naar de gevel verplaatst en verbreed. De Smithsons zien dit als een belangrijke verbetering van het Corbusiaanse schema. Dit zou nu een van die produktieve misverstanden kunnen zijn, waar de geschiedenis van de architectuur zo rijk aan is. Bij de Smithsons echter, neemt dit misverstand de vorm aan van een niet te nemen obstakel. De binnengangen worden decks en geladen met de betekenis van een stedelijke ruimte: de straat, een plaats voor ongedwongen sociale interactie. De woongebouwen zuigen de stedelijke ruimte in zich op. Zoals we nog zullen zien, wordt daarmee de betekenis die Le Corbusier toekent aan het wonen en aan de woongebouwen, volledig op zijn kop gezet. De Smithsons raken ongemerkt verstrikt in de dubbelzinnigheden van de Redents als stedelijke bouwvorm die Le Corbusier met de Unité d'habitation tot een oplossing had gebracht.¹⁰

In een latere studie komt ook Peter Serenyi louter op grond van een analyse van de voorbeelden die met het ontwerp van de Unité in verband gebracht kunnen worden, tot de conclusie dat de Unité uit een oogpunt van gebruik als een mislukking moet worden beschouwd. In 'Le Corbusier, Fourier, and the monastery of Ema' besteedt Serenyi uitgebreid aandacht aan de referenties van het klooster en de Phalanstère.¹¹

Daarnaast wijst Serenyi op de herkomst van de wooncel met de dubbelhoge woonruimte en insteekverdieping. Evenals de ontwerpen voor het Maison Citrohan (1919) en het Immeuble Villas (1922) moet de wooncel van de Unité volgens Serenyi begrepen worden als een atelierwoning, een *maison d'artiste*. Vervolgens wijst Serenyi ook nog op het passagierschip als model voor de woongebouwen van Le Corbusier. Le Corbusier was niet de eerste architect die het stoomschip bewonderde als symbool van de

4

Lewis Mumford, 'Der "Nonsense" von Marseille', in: *Baukunst und Werkform*, 1958, pp. 27-32.

5

Alison en Peter Smithson, *Without Rhetoric*, Londen, 1973, pp. 2-4.

6

'Urban Reidentification' is een tekst uit 1952-1953 die voor het eerst integraal gepubliceerd is in: Alison en Peter Smithson, *Ordinariness and light*, Londen, 1970, pp. 77 e.v.

7

Ibidem, p. 87.

8

Ibidem, p. 42.

9

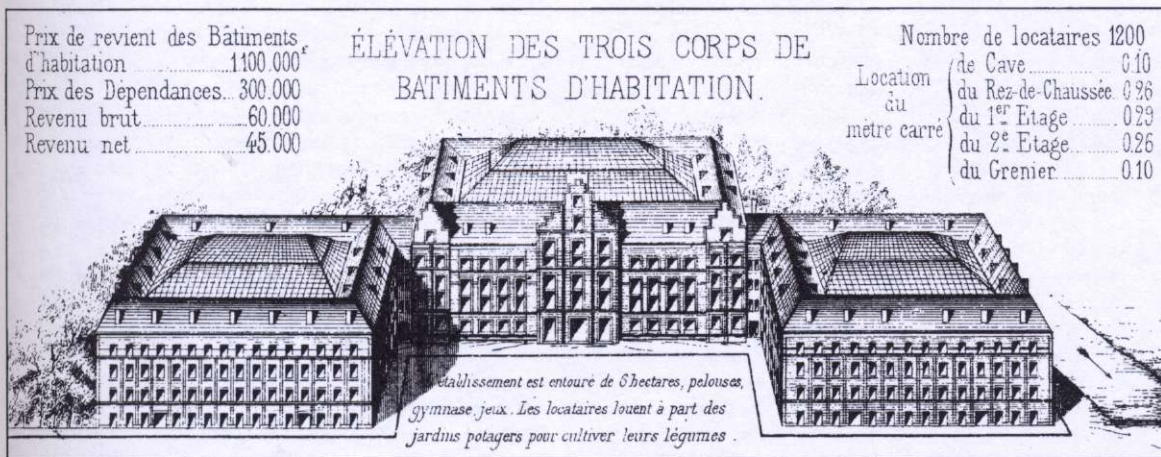
J. Castex, J.-Ch. Depaule en Ph. Panerai, *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*, Nijmegen, 1990², pp. 180-182.

10

Peter Eisenman, 'From Golden Lane to Robin Hood Gardens; or if you follow the Yellow Brick Road, it may lead to Golders Green', in: *Oppositions* 1 (1973), pp. 27-56.

11

Peter Serenyi, 'Le Corbusier, Fourier, and the monastery of Ema' (1967), opgenomen in: Peter Serenyi (red.), *Le Corbusier in Perspective*, Englewood Cliffs, NJ, 1975, pp. 103-116.

Familistère te Guise, gebouwd 1859-1883

moderne tijd. Voor Le Corbusier was het grote passagiersschip echter niet alleen een voorbeeld van moderne vormgeving, hij beschouwde het tevens als een voorbeeldige organisatie van het dagelijks leven. Het passagiersschip is een geoliede sociale machine onder de non-politieke leiding van de kapitein en zijn bemanning.

De samenhang in deze reeks van heterogene voorbeelden wordt volgens Serenyi geleverd door een gemeenschappelijke betekenis. In die zin is er sprake van een homologe reeks. Serenyi brengt alle voorbeelden in verband met het ideaal van het vrijgezellenbestaan, het leven van de artiest, de bohémien, de outsider, de rebel, de ontwortelde zwerver. In essentie zou het Le Corbusier niet gaan om de huisvesting van gezinnen, maar om de constructie van een ideale behuizing voor solitaire kluizenaars: *Elk appartement moet begrepen worden als een vrijgezellenverblijf en het hele gebouw als een vrijgezellenhotel waar de gemeenschappelijke voorzieningen te allen tijde ter beschikking van de bewoners staan. Gebruikt door gezinnen van verschillende omvang is het gebouw in hoge mate een mislukking, maar als de Unité alleen voor alleenstaande mannen en vrouwen bestemd zou zijn, dan was het vast een succes.*¹² Een simpele ontkenning van een dergelijke interpretatie zou men kunnen vinden in het feit dat Le Corbusier in zijn stedenbouwkundige plannen voor Boulevard Michelet in Marseille, voor Straatsburg (1951) en Meaux (1956-1960) een nauwkeurig onderscheid maakt tussen de huisvesting van gezinnen in Unités en de huisvesting van vrijgezellen in cilindervormige gebouwen, de 'Tours des Célibataires'.

De veronderstelling dat Le Corbusier bij het ontwerp voor de Unité d'habitation eigenlijk de opheffing van het traditionele gezinsverband voor ogen stond, brengt zijn voorstellen in één lijn met het sociaal-utopisme van Fourier. Aan deze interpretatie wordt in de studies van Kenneth Frampton en Stanislaus von Moos extra reliëf gegeven door de invloed die het ontwerp voor de Unité zou hebben ondergaan vanuit de plannen voor communehuizen van de Russische architectengroep OSA. Daarbij wordt verwezen naar de overeenkomst van de bajonetvormige doorsnede van de Unité met die van enkele Russische plannen uit 1927.¹³ De eerste schrijver die dit misverstand in de wereld heeft geholpen, is Anatole Kopp geweest. In *Town and revolution* signaleert Kopp de grote invloed van het werk van Le Corbusier op het werk van de OSA-architecten, maar meent ook een invloed in omgekeerde richting te kunnen vaststellen: *Het is met grote verbazing dat men in de Sovjetjidschriften van het eind van de jaren twintig doorsneden tegenkomt die bijna identiek zijn met die van de Unité d'habitation te Marseille.*¹⁴ Genoemde bajonetvormige doorsnede is echter, zoals we nog zullen zien, door Le Corbusier al in 1925 getekend voor het Plan Voisin en in *L'Urbanisme* gepubliceerd en beschreven.¹⁵ Kopp merkt overigens zelf op dat de OSA-architecten al in 1926 op de hoogte waren van de publikatie van *L'Urbanisme* van Le Corbusier.¹⁶ Het ligt dus eerder voor de hand dat ook in dit opzicht de inspiratiebron voor de Russische plannen bij Le Corbusier gezocht moet worden. Bovendien moeten we opmerken dat de eerste plannen voor de Ville Radieuse, die Le Corbu-

sier in 1929 maakte als antwoord op een vragenlijst van het stadsbestuur van Moskou, bedoeld waren als een kritiek op de discussie die in Rusland in het kader van het eerste vijfjarenplan gaande was tussen Urbanisten en Desurbanisten. Deze discussie ging over de wijze waarop aan de 'collectivisatie van de levenswijze' gestalte moest worden gegeven.¹⁷ Le Corbusier's *Réponse à Moscou* is allereerst een verdediging van de stad. Hij wijst de 'Auflösung der Städte' pertinent af. Maar *Réponse à Moscou* is tegelijk ook een stellingname tegen de voorstellen voor een totale collectivisatie van het wonen waarbij het traditionele gezinsverband vervangen wordt door een communale huishouding. Daartegenover wil Le Corbusier met de grote woongebouwen van de Ville Radieuse een garantie bieden voor de privacy van het gezinsleven en tegelijkertijd het huishouden verlichten door een uitgebreid stelsel van gemeenschappelijke voorzieningen.¹⁸ Als men de Unité d'habitation al in verband wil brengen met de traditie van communehuizen, dan moet men niet bij de Phalanstère van Fourier zijn, met zijn totale collectivisering van het leven, maar bij zijn navolgers, de Fouriëristen die van de Phalanstère een Familistère gemaakt hebben: de Cité Napoléon in Parijs en de Familistère in Guise.¹⁹ In de Familistère heeft elk gezin zijn eigen woning.

In de lijn van kritiek op de moderne beweging die uitmond in een pleidooi voor een stedelijke architectuur, krijgt de kritiek op de Unité d'habitation een andere wending. Het gebouw wordt in eerste instantie niet meer beoordeeld als de belichaming van een utopisch woonprogramma, maar als structureel bepalend element van een stedelijk weefsel. Het oordeel over de Unité is evenwel niet minder negatief dan in eerder genoemde kritieken. Het referentiekader voor deze vorm van kritiek is de fysieke context van de Europese stad. In *De rationele stad*, een studie van Castex, Panerai en Depaule, wordt de Unité d'habitation gezien als ontkenning van de stad en tevens als de laatste belichaming van het stedelijk bouwblok. *Ze is een ontkenning van de stad omdat elke verwijzing naar een continuïteit en een ruimtelijke nabijheid wordt geschrapt, net zoals de gedifferentieerde status van de ruimtes verdwijnt. (...) Losgemaakt uit elke context – het beeld van de stoomboot krijgt hier weer zijn volle betekenis – veronderstelt de Unité d'habitation van de kant van de bewoner een totale verandering van levenswijze. Maar in haar abstractie stelt de Unité d'habitation tegelijk bijzonder helder het probleem van het bouwblok, dat wil zeggen van de elementaire groepering van gebouwen die samengevoegd een weefsel voortbrengen.*²⁰ De *rationele stad* is een studie naar de ontwikkeling van het stedelijk bouwblok tot wooneenheid. Ter afsluiting van de geschetste ontwikkelingslijn wordt de Unité d'habitation van Le Corbusier behandeld. Het concept van dit woongebouw wordt geplaatst in het kader van de theoretische plannen Ville Contemporaine en Ville Radieuse. De schrijvers van *De rationele stad* begrijpen de stedelijke voorstellen van Le Corbusier als de omkering van de kenmerken van het traditionele stedelijk weefsel die verankerd zijn in de structuur van het bouwblok. *Wat ons bezighoudt, is de complete omkering van opvatting die in een dergelijk project wordt doorgezet.*²¹

De Ville Radieuse en de Unité d'habitation zijn in hun ogen anti-stedelijke projecten. Net zoals de Cité Radieuse geen naam en geen plaats heeft [het is een schema], heeft de Unité d'habitation geen grond; zij ontkent de grond, verwijderd zich ervan, verheft zich op kolommen, zondert zich af... Eenmaal zo ver grijpt alles in elkaar: de open begane grond gaat samen met de verwerping van de 'rue-corridor', de straat versplintert in verschillende wegensels en in 'binnenstraten': als de straat geen gang meer mag zijn, wordt de gang een straat. De traditionele elementen van het stadsblok worden opgedeeld, opnieuw gedacht en gereorganiseerd in een nieuwe eenheid die zich voordoet als een verticaal stadsblok waarin alle relaties omgekeerd en tegengesteld zijn.²² De conclusie van Castex c.s. luidt: Men kan zich indenken, hoe een dergelijke omkering verhindert dat het gebruik zich ontwikkelt volgens de bestaande gewoontes en hoe het sociale project van Le Corbusier wel een totale verandering van de levenswijze van de bewoners met zich mee moet brengen. Elke verandering naar een stadsleven, naar het leven van de traditionele wijk, is afgeschaft: geen 'hoek' meer, geen 'overkant', geen 'hiernaast'.²³ In De rationele stad wordt de vorm van de Unité in al zijn onderdelen begrepen als een letterlijke omkering van het traditionele stedelijke bouwblok.

12

Serenyi, 'Le Corbusier', p. 115.

13

Kenneth Frampton, *Moderne architectuur, een kritische geschiedenis*, Nijmegen, 1988, pp. 214-215 en 221; Stanislaus von Moos, *Le Corbusier, Elements of a synthesis*, Cambridge, Mass./Londen, 1979, pp. 143 en 152.

14

Anatole Kopp, *Town and revolution. Sovjet architecture and planning 1917-1935*, Londen, 1970, pp. 108, 146-147 en 235 (oorspronkelijke Franse editie 1967).

15

Le Corbusier, *The City of Tomorrow*, Londen, 1971, pp. 234-235.

16

Kopp, *Town and revolution*, a.w., p. 163.

17

Ibidem, pp. 163-186. Zie ook: Frits Palmboom, *Doel en vermaak in het konstruktivisme*, Nijmegen, 1979.

18

Thilo Hilpert, *Die funktionelle Stadt, Le Corbusiers Stadtvision - Bedingungen, Motive, Hintergründe*, Braunschweig, 1978, pp. 154-176. Zie ook: Günter Uhlig, *Kollektivmodell 'Einküchenhaus': Wohnreform und Architekturdebatte zwischen Frauenbewegung und Funktionalismus 1900-1933*, Giessen, 1981, pp. 128-132.

19

Roger H. Guerrand, *Les origines du logement social en France*, Parijs, 1967, pp. 74-82 en 137-167. Zie ook, voor de Cité Napoléon: Bernard Marrey en Paul Chematov, *Architectures Paris 1848-1914*. Tentoonstellingscatalogus, Parijs, 1976, pp. 28-29; voor de Familistère in Guise: Leo Balmer, Stefan Erni en Ursula von Gunten, 'Cooperation between Capital and Labour', *Lotus international*, 12 september 1976.

20

Castex e.a., *De rationele stad*, p. 181.

21

Ibidem, p. 171.

22

Ibidem, pp. 171-174.

23

Ibidem, p. 174.

Unité d'habitation, september 1952, vlak voor de ingebruikname

De schrijvers van *De rationele stad* constateren een discrepantie tussen architectonische modellen en culturele modellen. Architectonische modellen vormen het kader waarin de produktie van de woningbouw tot stand komt, terwijl de culturele modellen het gebruik bepalen. De woning maakt deel uit van de routines en rituelen van het dagelijks leven. Al deze gebruikspraktijken en de gangbare woonidealen kunnen worden herleid tot een geldend model, dat kenmerkend is voor een bepaalde cultuur. De culturele modellen veranderen weliswaar in de loop van de geschiedenis, maar in een heel langzaam tempo. De experimentele modellen die door de moderne architectuur zijn voorgesteld en na de Tweede Wereldoorlog bepalend zijn geworden voor de bouwproduktie, staan volgens Castex c.s. op gespannen voet met de sociale praktijken van de stedelijke wooncultuur. De voorstellen van Le Corbusier zoals die in de Unité d'habitation gerealiseerd zijn, brengen naar hun mening de meest radicale breuk teweeg.

Als we de diagnose van al deze critici serieus nemen, dan zou de Unité in sociaal opzicht een totale mislukking moeten zijn en zou, volgens de schrijvers van *De rationele stad*, het effect daarvan voor iedereen zichtbaar moeten zijn in de vorm van fysieke schendingen van het gebouw. Afgaande op de observaties van Jencks en eenieder die de laatste jaren de Unité in Marseille bezocht heeft, is dit geenszins het geval. Tegen de stroom in van de negatieve kritieken die de Unité vanaf de voorbereiding heeft begeleid, constateert Jencks dat in de woningen sprake is van een hoge mate van individuele toeëigening, dat, na aanvankelijke problemen, het winkelcentrum op de zevende en achtste verdieping, dicht bij huis, een uitstekend alternatief vormt voor winkels elders in Marseille en dat, gezien het gebruik, de gemeenschappelijke voorzieningen op het dak blijkbaar een welkome aanvulling vormen op de eigen woningen. Zelfs de hotelkamers worden nog steeds goed verhuurd. *Al met al, de Unité is precies wat het bedoeld was te zijn: een radicaal alternatief voor de woekerende voorsteden, waar groepen van 1600 mensen een associatie vormen van hanteerbare omvang die zowel de voordelen biedt van individuele privacy als van collectieve participatie. Als er in deze wooneenheid een element ontbreekt, dan is dat het publieke domein en de politieke ruimte die in een dergelijke autonome eenheid wordt voorondersteld en in haar utopische voorangangers uit de negentiende eeuw aanwezig is. Het lijkt vreemd, gegeven de duidelijke invloed van het schip, het klooster en de Phalanstère, dat Le Corbusier geen plaats heeft ingeruimd voor de kapitein of voor algemene bijeenkomsten.*²⁴

Op grond van onze bevindingen tot nu toe hoeven we ons niet meer af te vragen, zoals Serenyi deed, hoe het mogelijk was dat Le Corbusier geen oog had voor de evidente gebreken van het concept van de Unité d'habitation en zelfs na de voltooiing van de Unité in Marseille nog eens vier vrijwel identieke woongebouwen heeft durven realiseren in andere steden.²⁵ Deze vraag lijkt nu werkelijk ongepast. Er is veeleer aanleiding de omkeerde vraag te stellen: hoe is het mogelijk dat veel critici van de Unité in Marseille ervan overtuigd konden zijn, en sommigen zelfs voor of direct na de voltooiing, dat dit bouwwerk in sociaal opzicht een

mislukking was, terwijl dit uiteindelijk door de realiteit wordt geloofend?

De meeste kritieken maken de vergissing dat men de inhoud van de Unité denkt te kunnen vaststellen door deze terug te voeren op de inhoud van de gebouwtypen die voor de Unité model hebben gestaan. De kritieken verwaarlozen allereerst de transformatie en wijziging die de inhoud van deze gebouwtypen in de uiteindelijke vorm van de Unité hebben ondergaan, en vervolgens ook nog de context waarin de reeds bestaande gebouwtypen zijn geactualiseerd en opnieuw betekenis hebben gekregen.²⁶ De bijna algemeen aanvaarde opvatting van Le Corbusier's concept van massawoningbouw als een smelting van klooster en Phalanstère heeft volgens Reyner Banham dan ook geleid tot een *karikatuur van zijn levenslange arbeid aan la Maison des hommes*.²⁷ Dat is het gevaar van een typologische analyse die het karakter van een historiserende filologie aanneemt. Als men aan een dergelijke analyse dan ook nog een voorspellende waarde toekent ten aanzien van het gebruik, dan leidt dat werkelijk tot absurde conclusies. De met behulp van een typologische analyse achterhaalde inhoud wordt dan gelijk gesteld met de functionele inhoud voor het daadwerkelijke gebruik. Argan heeft erop gewezen dat de typologische analyse voor de architectuur vergelijkbaar is met de iconografische analyse voor de beeldende kunst.²⁸ Hetgeen zoveel wil zeggen dat de inhoud die via een typologische analyse aan het licht wordt gebracht, een metaforische inhoud is. De kritieken onderkennen niet dat het hier allereerst om een semantische problematiek gaat, die in het geval van de Unité nog extra gecompliceerd wordt door de meervoudige verwijzingen waarbij meerdere voorbeelden in het spel zijn. De vraag is dan hoe deze samengestelde metafoer het decorum bepaalt dat het gebruik omkleedt, en als 'wens'-beeld al dan niet inhaakt op het verwachtingspatroon en de aspiraties die van het gebruik deel uitmaken.²⁹

Deze semantische problematiek wordt door de schrijvers van *De rationele stad* wel onderkend en is in feite de crux van deze studie. Castex c.s. begrijpen de Unité vanuit de stedelijke wooncultuur zoals die in de Europese stad gevormd is. Door zich strikt te beperken tot de materiële gedaante die deze wooncultuur heeft aangenomen in de vorm van het gesloten bouwblok, ontstaat echter het probleem dat de Unité alleen nog gelezen kan worden als een ontkenning, als negatie. Het wordt op die manier onbegrijpelijk dat dit bouwwerk überhaupt als behuizing begrepen en als zodanig ook nog gewaardeerd zou kunnen worden. De negatie van het bestaande stedelijke bouwblok resulteert als het ware in een semantisch vacuüm. Het vacuüm wordt echter in het geval van de Unité direct weer opgevuld door verwijzingen naar andere bouwvormen. Op grond van de andere kritieken kan men dat in ieder geval wel aannemen. Het wordt overigens ook al snel duidelijk als we de hele ontwikkeling van Le Corbusier's grote woongebouwen bekijken. Een simpele vergelijking van de maat van de door Le Corbusier voorgestelde bouwblokken met die van bestaande steden toont dat er op een gegeven moment een flinke schaalvergroting plaatsvindt. Deze

schaalbreuk maakt duidelijk dat de Unité d'habitation van Le Corbusier niet alleen als transformatie of als omkering van het traditionele stedelijk bouwblok kan worden afgeleid, maar dat daarbij andere bouwvormen in het geding zijn. Genoeg reden om opnieuw na te gaan hoe deze samengestelde metafoor tot stand is gekomen en misschien toch als een manifestatie van de stedelijke wooncultuur moet worden begrepen.

24

Charles Jencks, *Le Corbusier and the tragic view of architecture*, London, 1973, p. 147.

25

Serenyi, *Le Corbusier in Perspective*, p. 115. Het is overigens wel zo dat de latere Unités in menig opzicht een minder goed resultaat hebben opgeleverd dan de eerste in Marseille. Zie: Castex e.a., *De rationele stad*, pp. 177-180.

26

Deze problematiek is diepgaand aan de orde gesteld in het hoofdstuk 'Architektonische Kommunikation und Geschichte' van: Umberto Eco, *Einführung in die Semiotik*, München, 1972, pp. 312-324.

27

Reyner Banham, 'La Maison des hommes and La misère des villes, Le Corbusier and the Architecture of Mass Housing', in: Brooks (red.), *Le Corbusier*, a.w. (noot 3), p. 114.

28

Giulio C. Argan, 'Het concept van architectonische typologie', in: *Architectuurfragmenten*, deel I, Delft, 1993, p. 49.

29

Paul Frankl, *Principles of Architectural History*, Cambridge Mass., 1968, pp. 157-161.

Het Immeuble Villas en Une Ville Contemporaine

In het geduldige onderzoek dat aan de bouw van de Unité d'habitation voorafging, kunnen drie perioden worden onderscheiden waarin Le Corbusier zich met de grote woongebouwen heeft beziggehouden: 1921-1925 *l'Esprit Nouveau*: het Immeuble Villas en de Ville Contemporaine; 1930-1937 CIAM: de Redents en de Ville Radieuse; en 1945-1953 Nieuw Brutalisme: de Unité d'habitation en de verticale tuinstad. Elk van deze perioden wordt gekenmerkt door een zekere wisseling in stijl.³⁰ Brengen we de ontwerpen van de woongebouwen in verband met de stedenbouwkundige modellen waarbinnen de voorstellen gedacht zijn, dan kunnen we ze samenvatten tot twee groepen: 1. het Immeuble Villas en de Ville Contemporaine; en 2. de Ville Radieuse en de Unité d'habitation.

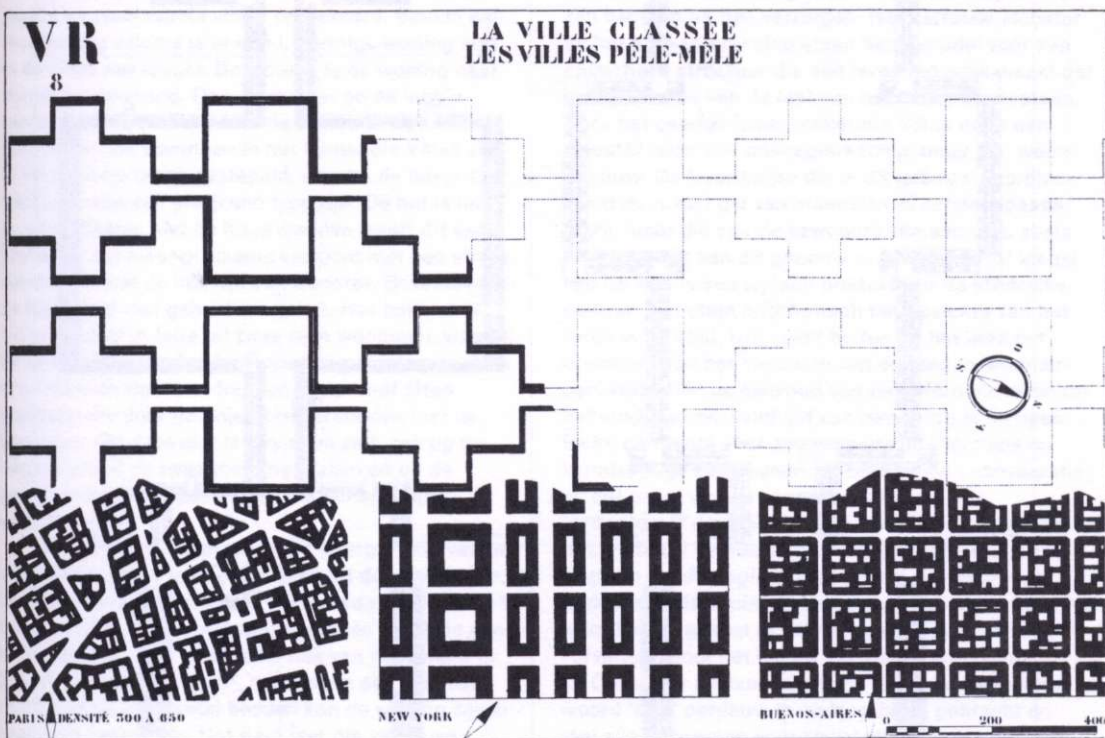
Het eerste voorstel is het Immeuble Villas uit 1922, een woongebouw met gestapelde villa's.³¹

30

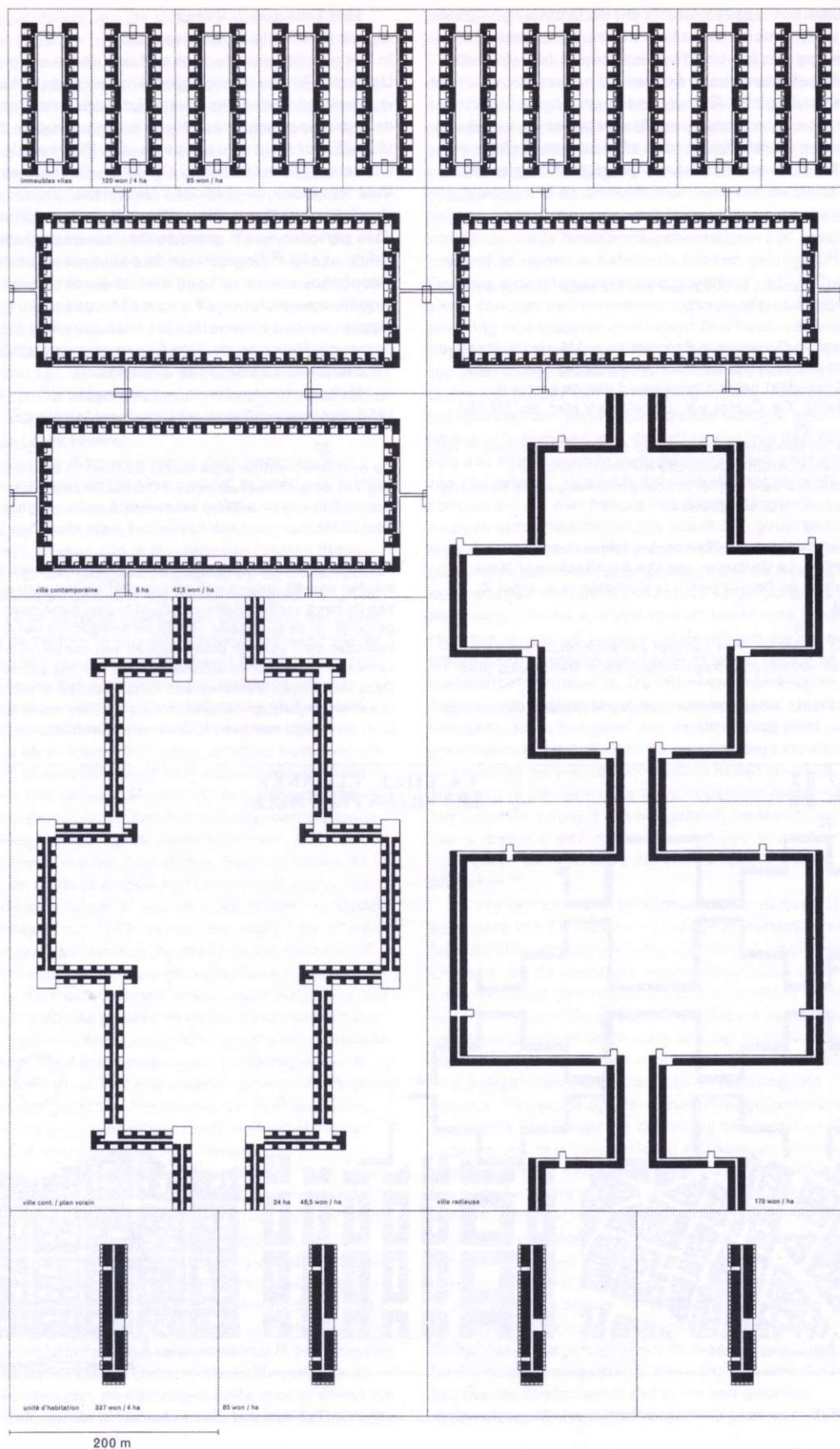
Op overeenkomstige wijze maakt Banham in de ontwikkeling van de architectuur van Le Corbusier onderscheid in a First, a Second en a Third Mode, zie: Brooks, *Le Corbusier*, pp. 111-113.

31

In *Vers une Architecture* en later in het *Oeuvre Complète* worden van dit project een perspectief en een plattegrond van de twee verdiepingen van de standaardwoningen getoond. In de publikatie van de tekeningen uit het archief bevinden zich ook een doorsnede en een aantal tekeningen van de onderste en de bovenste lagen van het gebouw. Deze tekeningen wijken op een aantal punten af van de perspectieftekening en de beschrijving uit *Vers une Architecture*, met name wat betreft de bovenste verdiepingen.

Vergelijking op een schaal van bebouwingwijze en grondgebruik in de Ville Radieuse met die van bestaande steden, 1930

Le Corbusier presenteerde dit ontwerp als een nieuwe formule voor het wonen in de grote stad. Elk appartement is in feite een zelfstandig huis, een 'villa' van twee verdiepingen met een tuin. Het blok van het Immeuble Villas voegt zich met een lengte van ongeveer 150 m en een breedte van ongeveer 54 m in het gangbare patroon van stedelijke bouwblokken van Parijs. De straten zijn echter veranderd. Langs de straat zijn tuinen en bomen. Er is meer open ruimte omdat de woningblokken hoger zijn. De dichtheid van de woonwijk blijft hetzelfde. De indeling van de woningen met twee verdiepingen ten opzichte van een dubbelhoge woonkamer komt overeen met die van het Maison Citrohan, een ontwerp voor los staande woningen uit 1919. De woningen in het Immeuble Villas zijn echter tweemaal zo breed en hebben naast de dubbelhoge woonkamer een dubbelhoge loggia. De eigenlijke woning ligt in een L-vorm om de loggia. De woningen zijn met de woonkamer en de loggia naar de straatzijde georiënteerd, de galerijen liggen langs de binnenhof.

Het Immeuble Villas gaat uit van het traditionele gesloten bouwblok en transformeert dit gegeven door een vrije interpretatie van het klooster te Ema. Dit klooster bestaat uit een vrijwel vierkante kloosterhof met daaromheen een open kloostergang met aan drie zijden vijftien zelfstandige huisjes voor even zo veel kartuizer monniken. Aan de vierde zijde sluit het resterende deel van het kloostercomplex de hof af. Elk huisje heeft een eigen tuin, omsloten door tuinmuren. Het huisje staat in een hoek van het rechthoekige kader van de tuin. Er resteert zo een L-vormige tuin. In de woningen van het Immeuble Villas wordt dit schema overgenomen, maar de verhouding tussen massa en open ruimte wordt omgekeerd. Binnen een rechthoekig volume is er een L-vormige woning met in de oksel een loggia. Bovendien is de woning naar buiten toe geopend. De woonkamer en de loggia bieden een vrij uitzicht naar de straat. Er zijn meer verschillen. De woningen in het Immeuble Villas zijn in vijf dubbele lagen gestapeld, waarbij de bovenste woningen van een afwijkend type zijn. De hof is lang en smal. Samen met de hoge wanden levert dit een profiel op dat meer gelijkenis vertoont met een straatruimte dan met de hof van een klooster. Bovendien is de binnenhof niet geheel omsloten. Het Immeuble Villas bestaat in feite uit twee rijen woningen, waarbij de korte zijden van het blok open zijn gelaten. In deze open ruimten zijn twee trappenhuizen met liften geplaatst die door galerijen zijn verbonden met de woningen. Op deze plaats bevinden zich ook op de begane grond de twee toegangshallen en op de bovenste verdiepingen de gemeenschappelijke voorzieningen.

Dat het hier om een zeer vrije interpretatie van het kloostertype gaat, mag ook blijken uit de afmetingen van de woningen. Het totale volume van een woning in het Immeuble Villas, inclusief galerij en loggia is een kleine 1000 m³. Het vloeroppervlak van de woning is 168 m². De loggia is 63 m², met daarin een vide van 15 m². Gezien het aantal bedden kan de woning zeven bewoners herbergen. Het gaat hier om zeer luxe appartementen, waarlijk een kleine villa gelijk. Op programmatisch vlak is er dus nauwelijks sprake van een

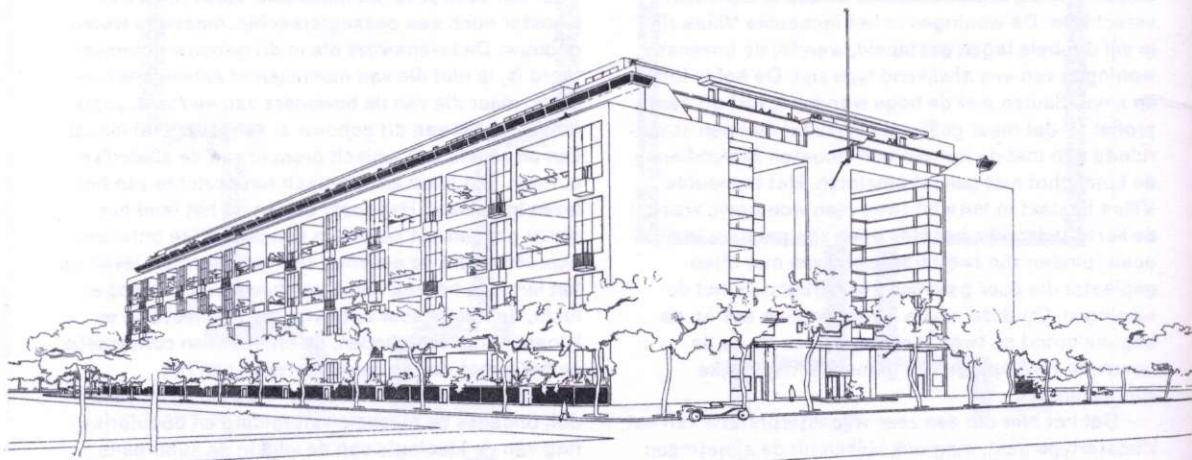
overeenkomst met het kartuizer klooster, behalve op één punt. Daarvoor moet men weten dat de kartuizers in vergelijking met de andere kloosterorden een heel bijzondere orde vormen.

De kartuizer kloosters verenigen op een unieke wijze het kluzenaarsleven van de oosterse monniken met het gemeenschapsleven van de westerse kloosters. Sinds de regel van Benedictus was het leven in gemeenschap de dominante factor in de westerse kloosters. De benedictijnen waren nooit alleen: in processie gingen ze naar de kerk om te bidden; de arbeidsplicht werd gezamenlijk verricht; de maaltijden gezamenlijk genuttigd in een eetzaal, het refectorium; en slapen deden ze in een slaapzaal, het dormitorium. De kartuizers zijn daarentegen bijna altijd alleen. Ze leven in cellen, die ze alleen voor speciale bijeenkomsten in de kerk, de kapittelzaal of het refectorium verlaten. Het klooster verlaten zij nooit. De kartuizer monniken vormen een zuiver contemplatieve orde. Hun leven is in de eenzaamheid van hun eigen huisje geheel gewijd aan gebed en studie. De arbeidsplicht is gereduceerd tot een symbolische omvang, het onderhouden van hun eigen tuintje. Zelfs het karige voedsel komt van buiten en wordt door een luikje in de wand tussen de kloostergang en de cel naar binnen geschoven.³² Hier zijn we op het punt dat het kartuizer klooster voor Le Corbusier een voorbeeldig karakter verleent. Het kluzenaarsbestaan van de kartuizer monniken is alleen mogelijk door de aanwezigheid van een verzorgend apparaat. Daarin wordt voorzien door lekebroeders. Dit is ook het punt dat voor Le Corbusier de vergelijking met het passagiersschip mogelijk maakt. Op het schip kunnen de passagiers ongestoord van een comfortabele reis genieten omdat de kapitein en zijn bemanning hen verzorgen. Het kartuizer klooster en het passagiersschip staan beide model voor een collectieve structuur die een leven mogelijk maakt dat gevrijwaard is van de last van het materiële bestaan. Voor het overige is het Immeuble Villas noch een klooster noch een passagiersschip, maar een woongebouw. De levenswijze die in dit gebouw geprojecteerd is, is niet die van monniken of scheepspassagiers, maar die van de bewoners van een villa, zoals de benaming van dit gebouw al aangeeft. Het ideaal van de villa is een typisch produkt van de stedelijke cultuur. Het staat antithetisch ten opzichte van het leven in de stad. Het zoekt buiten op het land het *otium* om aan het *negotium* van de stad te ontsnappen. Het zoekt de eenvoud van het informele leven op het land, de heilzaamheid van beweging in de open lucht, de ruimte voor ongestoorde intellectuele en kunstzinnige bezigheden, de ontspannen conversatie en het genot van de aanschouwing van het landschap.³³ James Ackerman heeft erop gewezen dat, ondanks de massale verbreiding en popularisering van de ideologie van de villa in de suburbane middenstandswoningen van de negentiende eeuw, het woord 'villa' geheel in onbruik was geraakt en was vervangen door het woord 'landhuis'. Het is juist Le Corbusier geweest die in de twintigste eeuw het woord 'villa' opnieuw in omloop heeft gebracht en met zijn ontwerpen voor zowel landhuizen als grote woongebouwen de ideologie van de villa heeft geactualiseerd.³⁴

Le Corbusier presenteerde het Immeuble Villas als oplossing voor het gebrek aan personeel voor het huishouden. Door honderd van deze zelfstandige huisjes in één gebouw samen te voegen wordt het mogelijk de huishoudelijke hulp op een coöperatieve basis te organiseren. In *Vers une Architecture* (1923) beschrijft Le Corbusier de gemeenschappelijke voorzieningen die hij in het Immeuble Villas denkt op te nemen. Allereerst is er een aantal mechanische voorzieningen zoals koud en warm stromend water, centrale verwarming, ijskasten, een installatie voor het stofzuigen, enzovoort. Een groot deel van de arbeid in het huishouden wordt daarmee vervangen door machines. De resterende huishoudelijke hulp wordt verzorgd door een gemeenschappelijke dienst. Het eten wordt verzorgd door een gemeenschappelijke keuken. De maaltijden kunnen in de woning worden bezorgd of in het gemeenschappelijke restaurant worden genuttigd. Elke woning heeft een kleine ruimte voor gymnastiek. Daarnaast is er op het dakniveau een gemeenschappelijke sporthal en een hardlooppaas van 300 m. Daar is ook een recreatiezaal. Op de open binnenhof zijn tennisbanen op het dak van de ondergrondse parkeergarage.³⁵ Ondanks al deze gemeenschappelijke voorzieningen biedt het Immeuble Villas de garantie van een onbelemmerde privacy van de bewoners. Evenals in de negentiende-eeuwse villa's en herenhuisen zijn er in dit gebouw twee gescheiden stelsels van trappen en gangen. Alle woningen zijn voor de bewoners en de bezoekers bereikbaar via een publiek ontsluitingssysteem: twee hoofdtrappenhuizen met liften en galerijen. Daarnaast is er een dienstcircuit voor het huishoudelijk perso-

neel bestaande uit trappenhuizen die op elke verdieping twee woningen ontsluiten.

Met de Phalanstère heeft het Immeuble Villas niets van doen. Het leven van de commune in de Phalanstère is in alle opzichten gemeenschappelijk. Als Le Corbusier naar Fourier verwijst, en hij doet dat pas in 1952 in een toelichting op de Unité, dan gaat het juist alleen over de voorzieningen: *Kijk terug. Denk aan Charles Fourier, en zijn 'wilde ideeën' over huizen met gemeenschappelijke voorzieningen. 'Misschien zal op een dag', schreef hij, 'zelfs het water door ijzeren pijpen naar elk huis gebracht worden.' Dat was ongeveer 1830, en Fourier werd afgedaan als een gek. Dus laten we niet bang zijn voor ideeën.*³⁶ Niet op programmatisch, maar wel op formeel vlak is er een verwantschap met het ontwerp van 'Une Ville Contemporaine de trois millions d'habitants', dat Le Corbusier in de *Salon d'Automne* van 1922 presenteert. Le Corbusier stelt in dit plan, in de gordel rond het zakencentrum, twee typen woonbebouwing voor: grote gesloten bouwblokken, 'Lotissements fermés à Alvéoles', en een open bouwvorm, 'Lotissement à Redents'.³⁷ Beide bouwvormen zijn ontwikkeld op basis van het ontwerp voor het Immeuble Villas, maar in beide gevallen is sprake van een flinke schaalvergroting ten opzichte van de traditionele bouwblokken in Parijs. Le Corbusier knoopt in deze voorstellen aan bij de schaal van de paleizen en de koningspleinen in het weefsel van Parijs. De omvang van de gesloten blokken is het vijfvoudige van die van het Immeuble Villas. Voor de afmetingen van de binnenterreinen is als voorbeeld het formaat van de hof van het Palais Royal genomen. Het woningcomplex van het Palais Royal is eind achttiende eeuw in

Immeuble Villas, 1922

de paleistuin gebouwd. De hof, omringd door een colonnade met boutiques, heeft gedurende de negentiende eeuw een bijzondere aantrekkingskracht als publieke ruimte. In tegenstelling tot de koninklijke pleinen is de hof van het Palais Royal een geheel verkeersvrije ruimte. De groene hof met de colonnades was ook al voor Fourier het prototype voor het systeem van binnenhoven in de Phalanstère. Voor de omgeving van de Redents verwijst Le Corbusier naar de tuinen van de Tuilerieën. De vorm en de maten van deze meandervormige blokken zijn analoog aan die van het Paleis van Versailles, dat ook al model stond voor het ontwerp van de Phalanstère van Fourier.

Voor de woongebouwen in Une Ville Contemporaine en het gebouw van de Phalanstère wordt als vormbepaling in beide gevallen teruggesproken naar hetzelfde voorbeeldmateriaal. Alhoewel dit misschien niet toevallig is, hoeft er van een directe invloed van de Phalanstère van Fourier op de woongebouwen van Le Corbusier geen sprake te zijn. Belangrijker is dat dit voorbeeldmateriaal door beiden op een geheel andere wijze wordt gebruikt. Fourier kleedt zijn commune eenvoudig in de jas van een barok paleis en maakt daarmee de Phalanstère tot een afgerond bouwwerk, dat ergens buiten de stad op het land een plaats moet krijgen. Bij Le Corbusier gaat het, zoals de schrijvers van *De rationele stad* hebben opgemerkt, om de vormbepaling van de bouwstenen van een nieuw stadspatroon. Het barokke vormmateriaal dient bij Le Corbusier om de schaal van de nieuwe stedelijke ruimte concreet voor te kunnen stellen. Het gaat hem om de exacte maten en verhoudingen van de ruimte. Geplaatst binnen de context van Une Ville Contempo-

raine is het ook in één keer duidelijk dat Le Corbusier nooit voor ogen heeft gestaan dat zijn woongebouwen het hele leven zouden omvatten, zoals dat in het kartuizer klooster wel het geval was en zoals dit tot de toekomstvisie van de Phalanstère behoorde. De woongebouwen van Le Corbusier zijn geen behuizing voor een gesloten autarkische gemeenschap. De woongebouwen zijn slechts één element van Une Ville Contemporaine, die voor het overige bestaat uit kantoren, fabrieken, enzovoort. De woongebouwen zijn

32

Wolfgang Braunfels, *Abendländische Klosterbaukunst*, Keulen, 1980, pp. 153-168.

33

James Ackerman, *The Villa. Form and Ideology of Country Houses*, Londen, 1990, pp. 14 en 37. Zie ook: Reinhardt Bentmann en Michael Müller, *Die Villa als Herrschaftsarchitektur*, Frankfurt a.M., 1970. Zie voor de villa's van Le Corbusier: Colin Rowe, 'The mathematics of the ideal villa', in: Colin Rowe, *The mathematics of the ideal villa and other essays*, Cambridge Mass., 1982, pp. 1-2; Max Risselade e.a., *Le Corbusier & Pierre Jeanneret, ontwerpen voor de woning 1919-1929*, Delft, 1980; Max Risselade e.a., *Raumplan versus Plan libre*, Delft, 1987.

34

Ackerman, *The Villa*, p. 18.

35

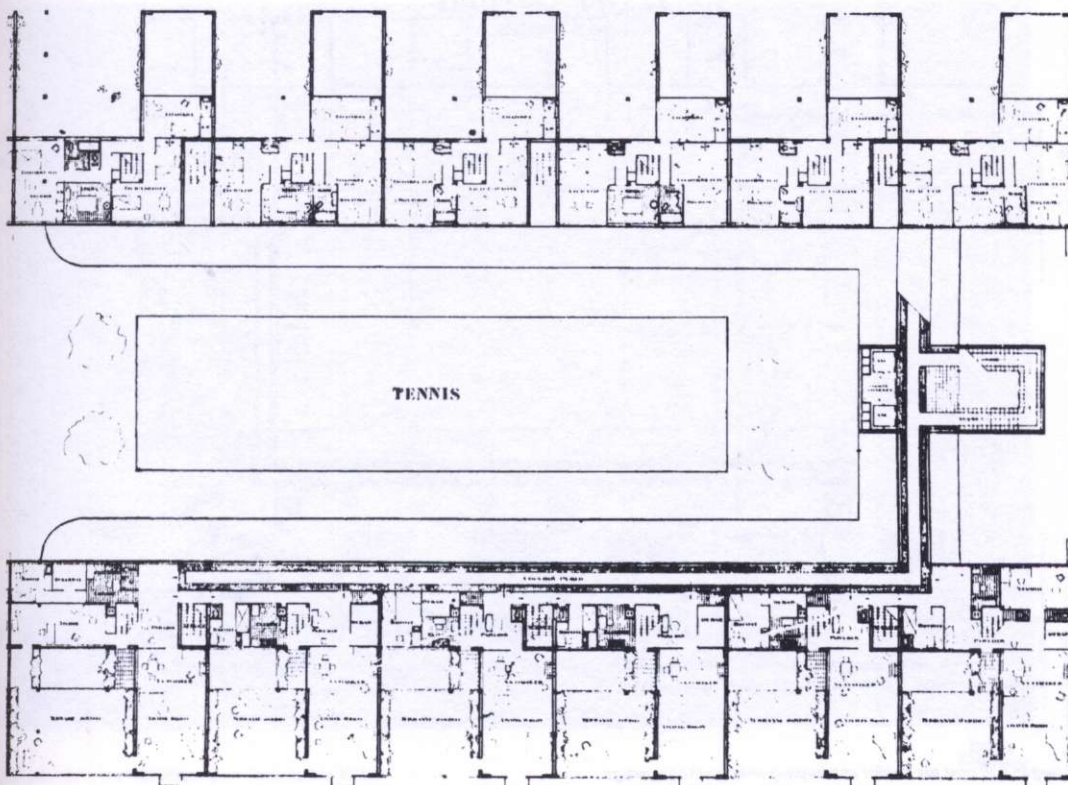
Le Corbusier, *Towards a new architecture*, Londen, 1972, pp. 228-231.

36

Le Corbusier, *The Marseilles Block*, p. 22.

37

Le Corbusier, *The city of tomorrow*, Londen, 1971, pp. 218-224, 228-229 en 234-235. Zie ook: *Oeuvre Complète 1910-1929*, Zürich, 1964, pp. 94 en 96.

bestemd voor het wonen en worden bevolkt door mensen die elders in de stad werken, uitgaan en alles zullen vinden wat het leven buiten het wonen nog meer te bieden heeft. De vraag kan natuurlijk gesteld worden of Une Ville Contemporaine in dit opzicht wel het hele leven omvat; voor de woongebouwen is deze vraag echter niet op zijn plaats.³⁸

Naar aanleiding van de tentoonstelling van de stedenbouwkundige ontwerpen van Le Corbusier in Wenen in 1926 heeft Hans Sedlmayr al opgemerkt dat Une Ville Contemporaine beschouwd moet worden als een experimenteel model, dat wil zeggen als 'fictie', maar dan wel met een precies doel. *De kritiek van dergelijke objecten beperkt zich meestal slechts tot enkele punten, waaraan dan op zichzelf, geïsoleerd, waardeoordelen gehecht worden, die ontleend zijn aan waardesystemen van een geheel andere tijd en oorspong. Dat kan niet de juiste methode zijn om dit soort objecten te beoordelen. Want daarvoor is juist kenmerkend (...), dat hun 'delen' (en wat daarin gebeurt) in hun hoedanigheid, aard en positie bepaald worden door een structuurprincipe van het geheel (...)* De kritiek moet dus beginnen met een schetsmatige reconstructie van de complete gedachten-gang. Alleen van daar uit krijgt het ontwerp van het geheel en de details zijn ware betekenis.³⁹ Beschouwt men de tekeningen niet op zichzelf, maar in samenhang met de boeken die Le Corbusier tot dan toe heeft geschreven, in het bijzonder *L'Urbanisme*, dan blijkt Une Ville Contemporaine een strenge theoretische constructie waarin, als het ware onder laboratorium-condities, de elementen en de algemene 'regels' worden ontwikkeld, waarmee vervolgens de oplossing van specifieke gevallen kan worden aangepakt. Het werke-

lijke doel van Une Ville Contemporaine is Plan Voisin, een chirurgische ingreep in het hart van Parijs.

In het experimentele model van Une Ville Contemporaine behoort de woningbouw tot de 'details' en wordt deze als deelprobleem van de stedenbouw beschouwd. De principes van woongebouwen zijn door Le Corbusier in samenhang met die van de stedenbouw ontwikkeld. Het 'structuurprincipe' dat volgens Sedlmayr Une Ville Contemporaine begrijpelijk maakt, wordt bepaald door Le Corbusier's diagnose van de problemen van de moderne grote stad. Die worden volgens Le Corbusier veroorzaakt door de congestie van het centrum. Voor de oplossing van de problemen acht hij een ingrijpende operatie van het stadslichaam noodzakelijk. Het centrum moet worden opengelegd – 'décongestionner le centre' – met behoud, zo niet verhoging van de dichtheid. Hier ligt het opmerkelijke verschil met de gangbare voorstellen die, in het verlengde van de tuinstadgedachte, zich in de eerste plaats richten op de eenheden voor de uitbreiding van de grote steden: tuinstadjes en satelliet-steden.⁴⁰ Toch mikt ook Une Ville Contemporaine op

38

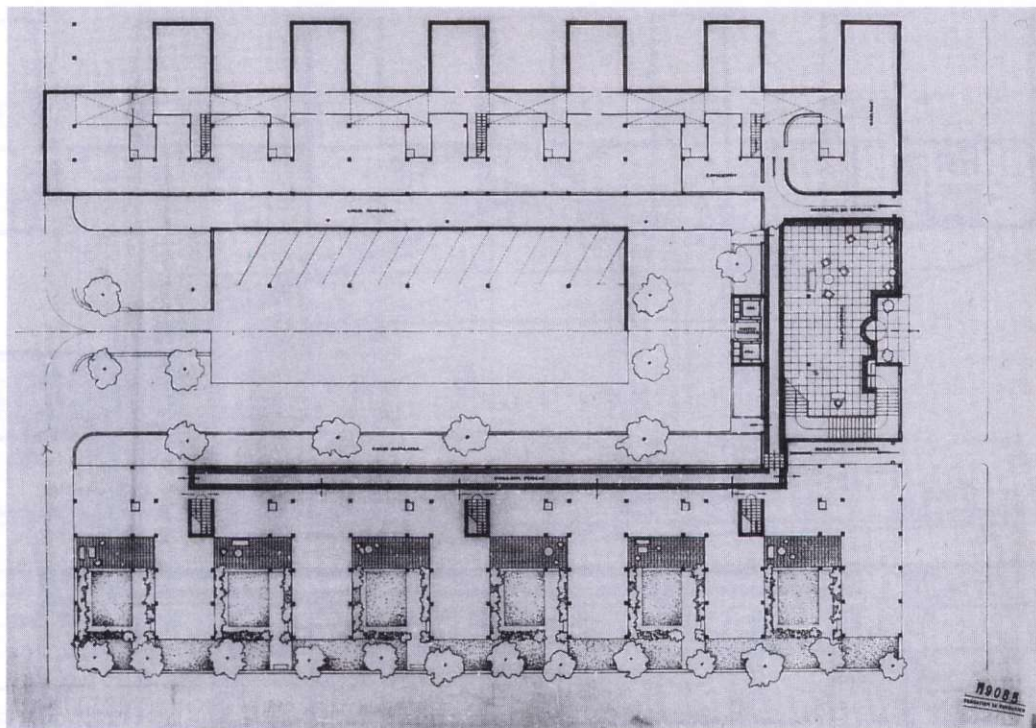
Hilpert, *Die funktionelle Stadt*, pp. 119-137.

39

Hans Sedlmayr, 'Der absolute Städtebau. I, Stadtbaupläne von Le Corbusier', in: *Die Baupolitik*, 1, Wenen 1926, nr. 1, pp. 16-21.

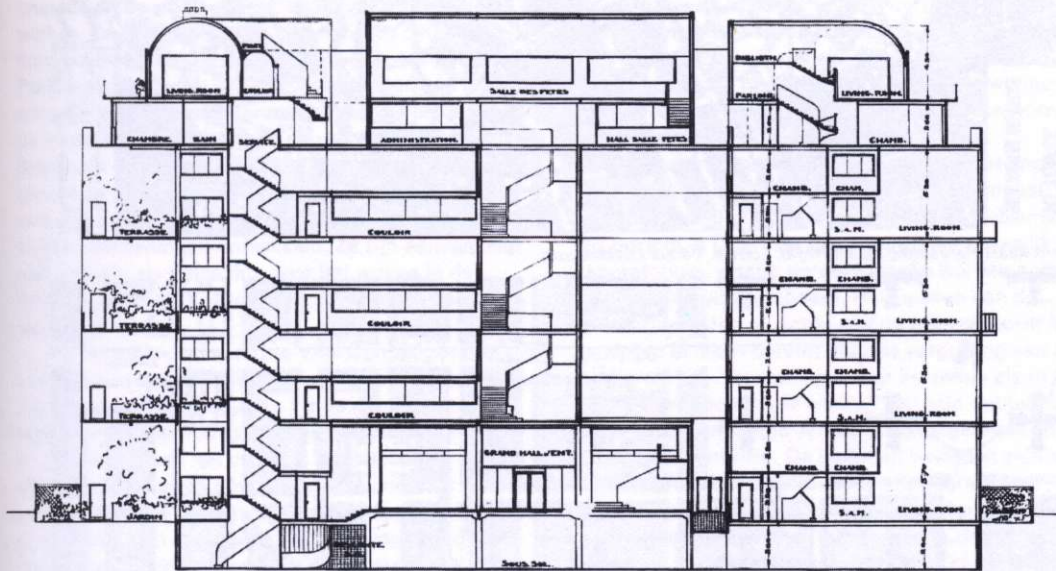
40

In het kader van CIAM was Frankfurt a.M. het voorbeeld van moderne sociale woningbouw in de traditie van de tuinstad-beweging: Henk Engel en Endry van Velzen, *Architectuur van de stadsrand, Frankfurt a.M. 1925-1930*, Delft, 1987.

Helft begane grond en kelderverdieping met parkeergarage

IMMEUBLE VILLAS

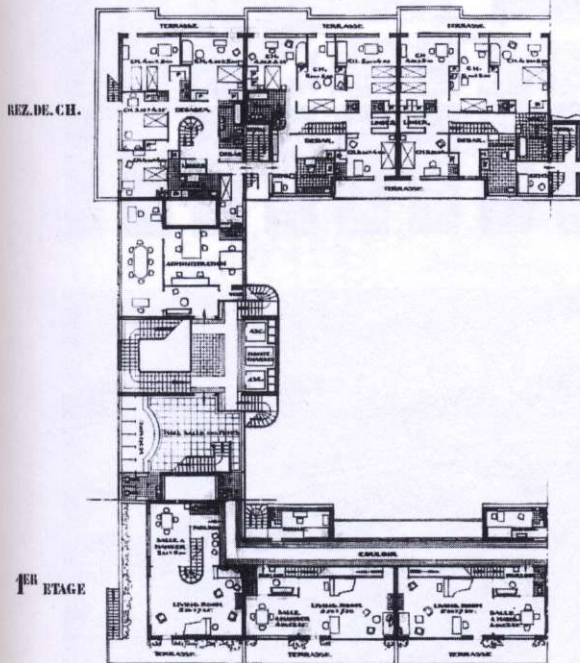

COUPE AB

ECHELLE 600 P.M.

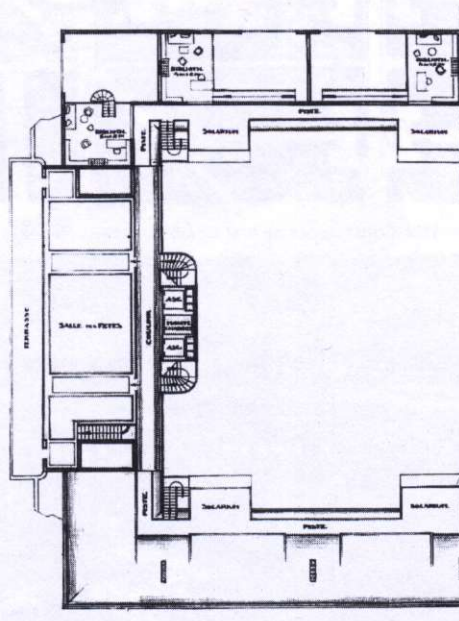
Doorsnede Immeuble Villas

IMMEUBLE VILLAS DERNIER ETAGE

REZ-DE-CH.

1ER ETAGE

1ER ETAGE

TERRASSE

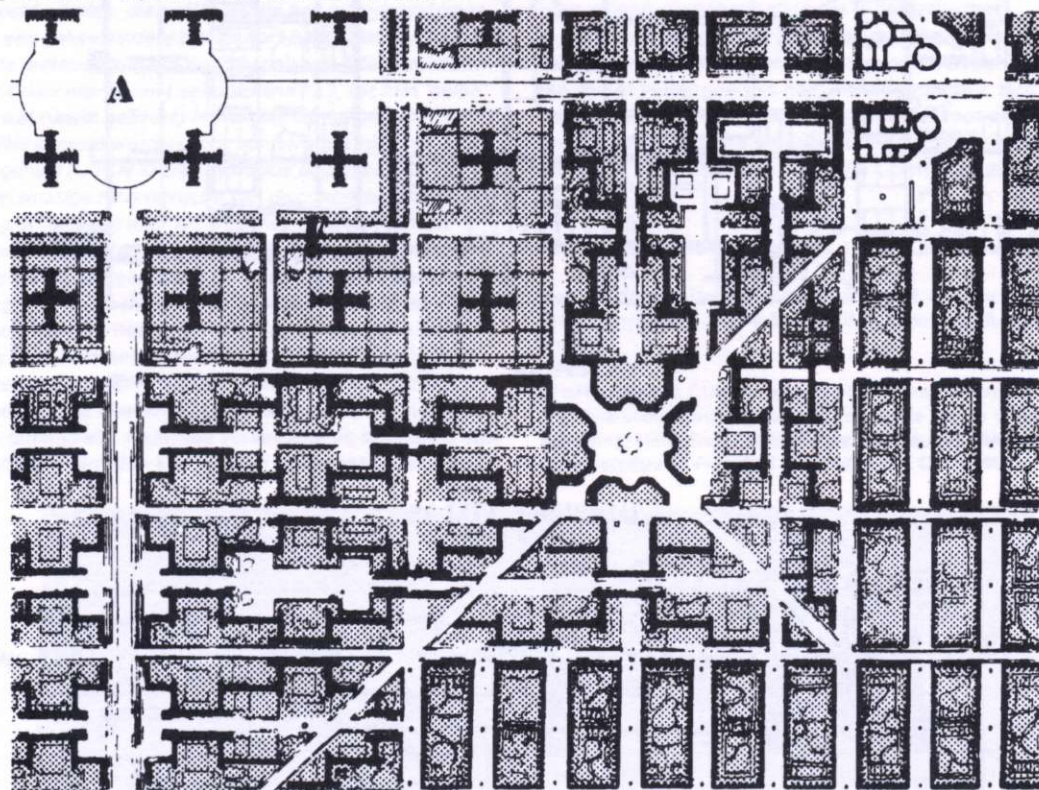
Bovenste twee verdiepingen Immeuble Villas

19084
PROJETS DE CONSTRUCTION

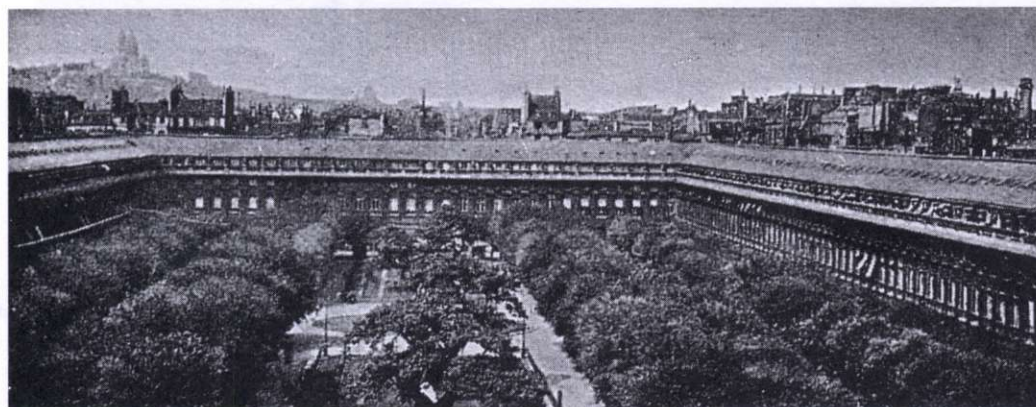
ECHELLE 600 P.M.

Fragment kaart Parijs met Palais Royal, Louvre, Palais Luxembourg

Fragment Ville Contemporaine met wolkenkrabbers, Redents en gesloten blokken

De hof van het Palais Royal

een decentralisatie van de metropool en volgt het in grote lijnen het satellietenmodel dat vanuit de tuinstadbeweging wordt gepropageerd. De centrale stad bestaat in de visie van Le Corbusier alleen uit het centrum met kantoorstorens, bestemd voor zaken en bestuur, en de woningen voor de employés die daar werken. De centrale stad is berekend op 500.000 inwoners en past qua omvang ruimschoots binnen de Parijse tolmuur van 1785. De overige 2.500.000 inwoners zijn ondergebracht in tuinsteden die samen met de industrie in een ring rond de centrale stad liggen. Binnen dit kader is alle aandacht van Le Corbusier gericht op de centrale stad, de Cité d'Affaire. Daarvoor zijn de grote woongebouwen met gemeenschappelijke voorzieningen ontwikkeld. Ze zijn aanvankelijk niet bedoeld als oplossing voor het wonen in de periferie, maar als bouwstenen voor de reorganisatie van het centrum.

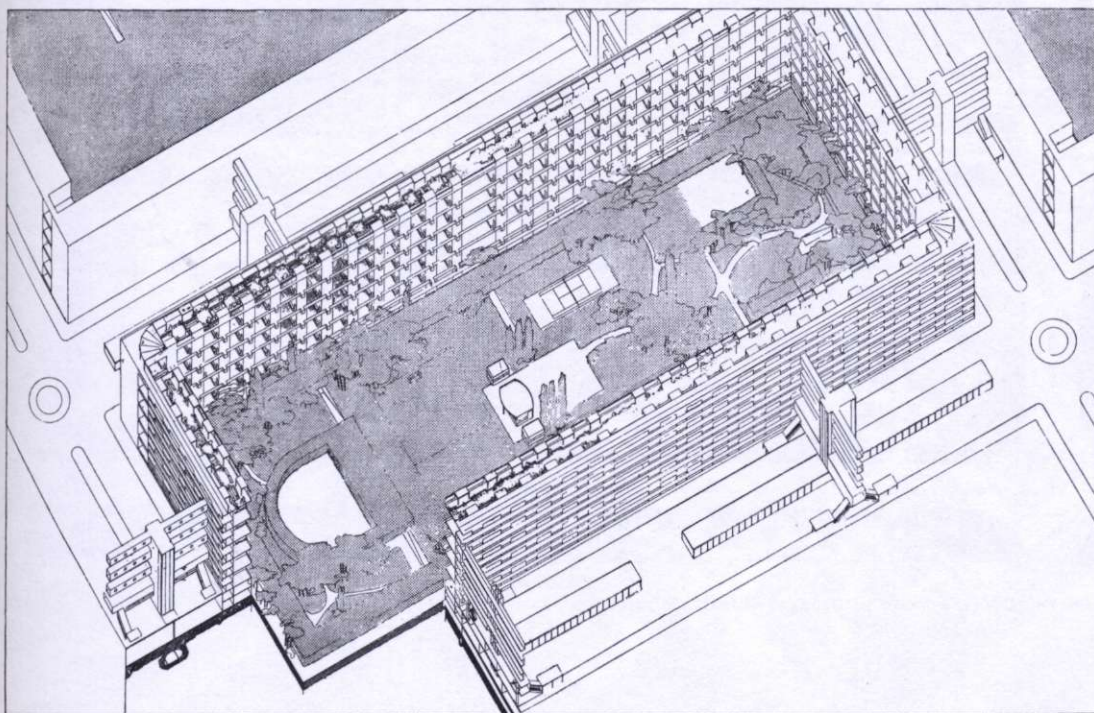
De woonblokken van Une Ville Contemporaine zijn een ingenieuze contaminatie van de twee woonvormen die het negentiende-eeuwse Parijs domineren: de appartementengebouwen die de hoge dichtheid van de bebouwing van het centrum bepalen en de vrijstaande woonhuizen omgeven door tuinen die kenmerkend zijn voor de bebouwing met een lage dichtheid in de periferie. Van deze twee vertegenwoordigt de laatste categorie zonder meer het negentiende-eeuwse woonideaal. Le Corbusier brengt een opwaardering van de appartementenbouw in het centrum tot stand door er de kwaliteiten van het woonhuis in de periferie aan toe te voegen. Elk appartement bestaat uit twee verdiepingen en heeft een eigen 'hangende tuin'. Meer nog, door de huishoudelijke hulp op coöpe-

ratieve basis te organiseren staat de bewoners een comfortabele bediening ter beschikking, die ze zich als afzonderlijk huishouden waarschijnlijk niet zouden kunnen veroorloven. Door tenslotte de woongebouwen en de buitenruimten het formaat te verschaffen van de barok-paleizen met hun tuinen, wordt het villa-ideaal, dat in de suburb ineengeschrumpeld was tot een huis met een tuintje, in klassieke glorie hersteld. De appartementen baden in een zee van groen. De woonomgeving is de plaats van het klassieke *otium* tegenover het *negotium* van het zakencentrum.

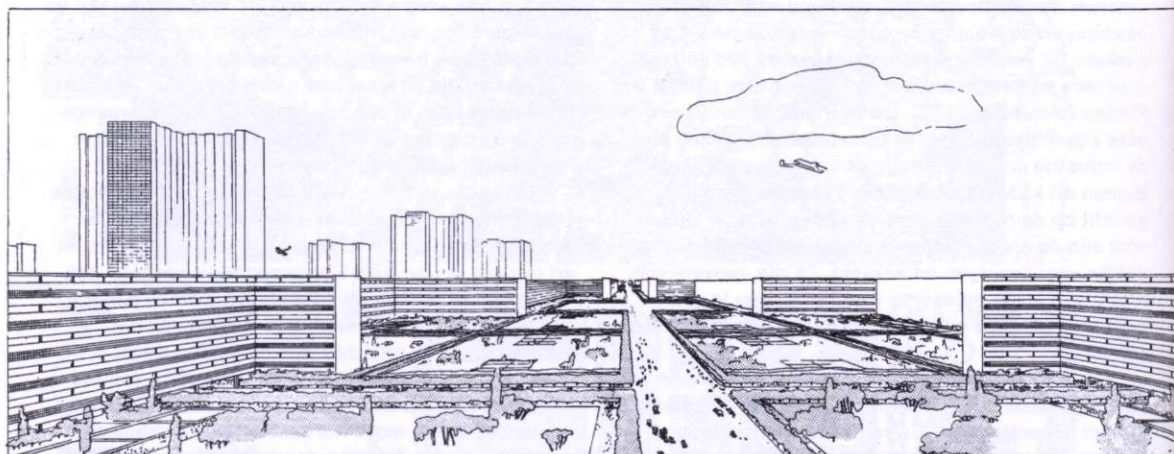
De woningtypologie van Une Ville Contemporaine voldoet nog niet in alle opzichten aan dit ideaal. Er zijn tegenstrijdigheden en onopgeloste problemen. In dit opzicht is Une Ville Contemporaine werkelijk een laboratorium, waarin eerdere ideeën worden samengebracht en uitgetoetst. Het openen van de buitenruimte ten opzichte van de woning wordt in de gesloten blokken bereikt door de vergroting van het binnenterrein. De woningen zijn hetzelfde als in het Immeuble Villas, maar worden met hun dubbelhoge woonkamer en loggia van de straat afgekeerd en op de hof georiënteerd. De galerijen bevinden zich aan de straatzijde. Met twee niveaus, de onderste voor vrachtverkeer en de bovenste voor personenvervoer, en trappenhuizen met liften midden in de ruimte, wordt de straat louter verkeersmachine. De straat is een futuristische uitwerking van voorstellen uit 1910 van Eugène Hénard voor de Straat van de Toekomst.⁴¹ Le Corbusier heeft deze ideeën eerder bewerkt in 1915 in

41

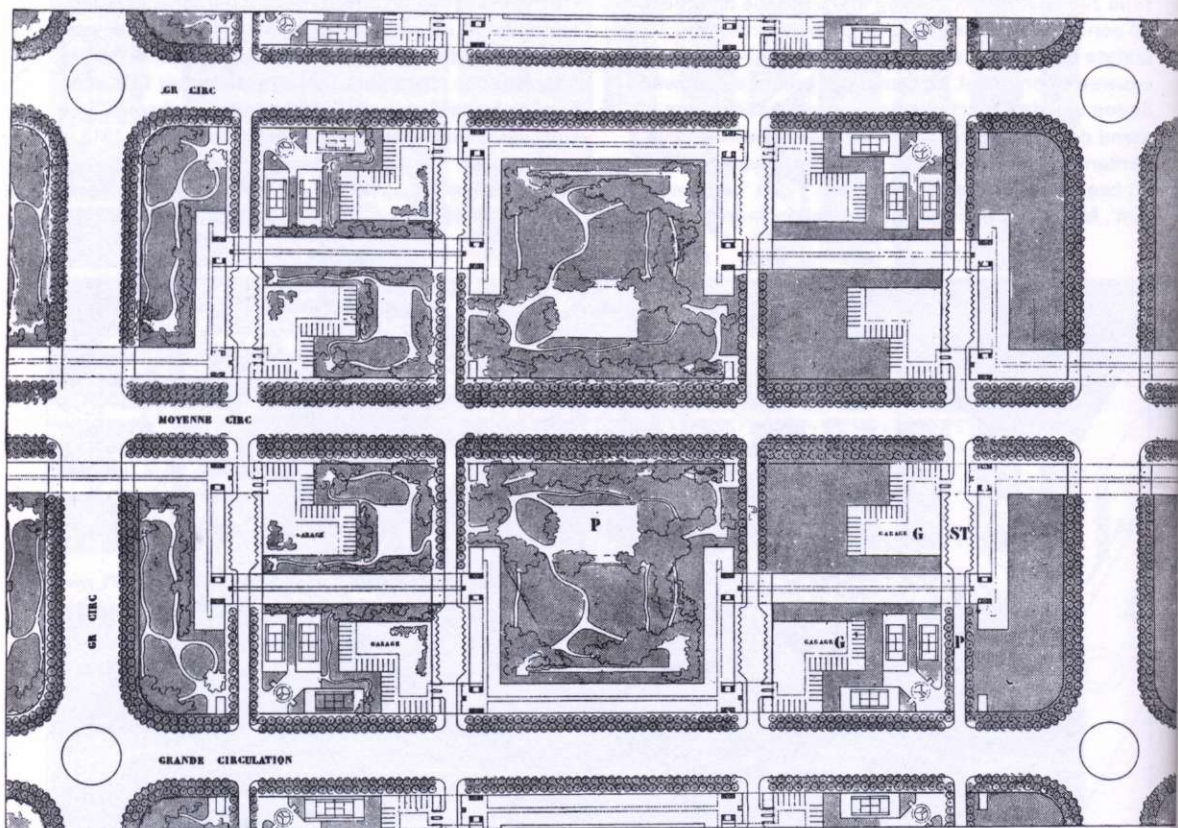
Peter M. Wolf, *Eugène Hénard and the beginning of urbanism in Paris 1900-1914*, Parijs/Den Haag, 1968, pp. 94-100.

Une Ville Contemporaine, axonometrie gesloten bouwblok

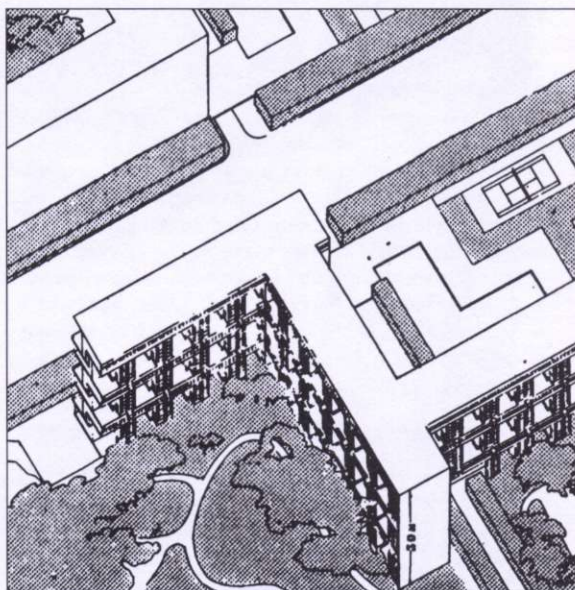
Une Ville Contemporaine, perspectief Redents met strookvensters per verdieping, 1922

Une Ville Contemporaine, plattegrond Redents met middengangontsluiting, 1922

Ville sur Pilotis.⁴² Dit ontwerp en het ontwerp voor het gesloten woonblok in Une Ville Contemporaine maken duidelijk dat het motief van de *pilotis*, dat in zijn latere werk zo'n belangrijke rol zal spelen, aanvankelijk verbonden is met de verkeerskundige infrastructuur. De *pilotis* zijn nog geen architectonisch motief van ruimtelijke continuïteit. Ze bevinden zich onder de grond, geheel aan het zicht onttrokken. De woongebouwen in Une Ville Contemporaine zijn voor het oog nog stevig in de grond verankerd en brengen scheidingen aan in de ruimte. Het contrast tussen de ruimte ter weerszijden van de gebouwen is in de gesloten blokken extreem. De hof is bezet met de idylle van een park, de straat met de verkeersmachine die elk verblijf buiten een vervoersmiddel belachelijk doet voorkomen.

Het vermoeden lijkt gerechtvaardigd dat de consequenties van dit extreme contrast in het ruimtegebruik voor Le Corbusier niet acceptabel zijn, want in het Plan Voisin en in latere stedenbouwkundige ontwerpen komt de verkaveling in gesloten blokken niet meer voor. De Redents kunnen dan gezien worden als een oplossing voor deze problematiek. De meander-vormige bebouwing geeft naar twee zijden een gelijkwaardige oriëntatie. De ruimten ter weerszijden hebben een zelfde karakter: die van het park in de hoven van de gesloten blokken. De straat is verdwenen. De wegen liggen los van de bebouwing in het park. In Une Ville Contemporaine is dit type woonbebouwing nog onuitgewerkt gebleven. Opvallend is echter dat hier elke futuristisch dramatisering van het

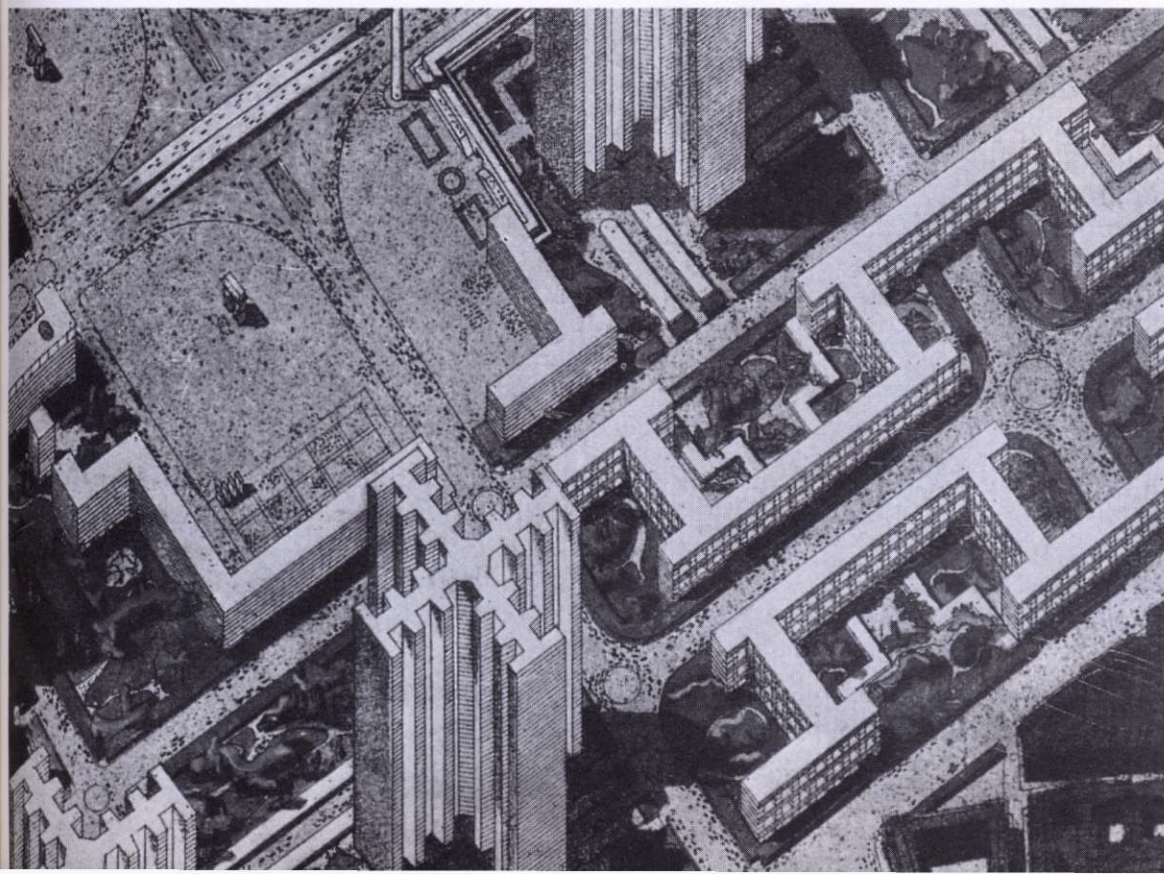

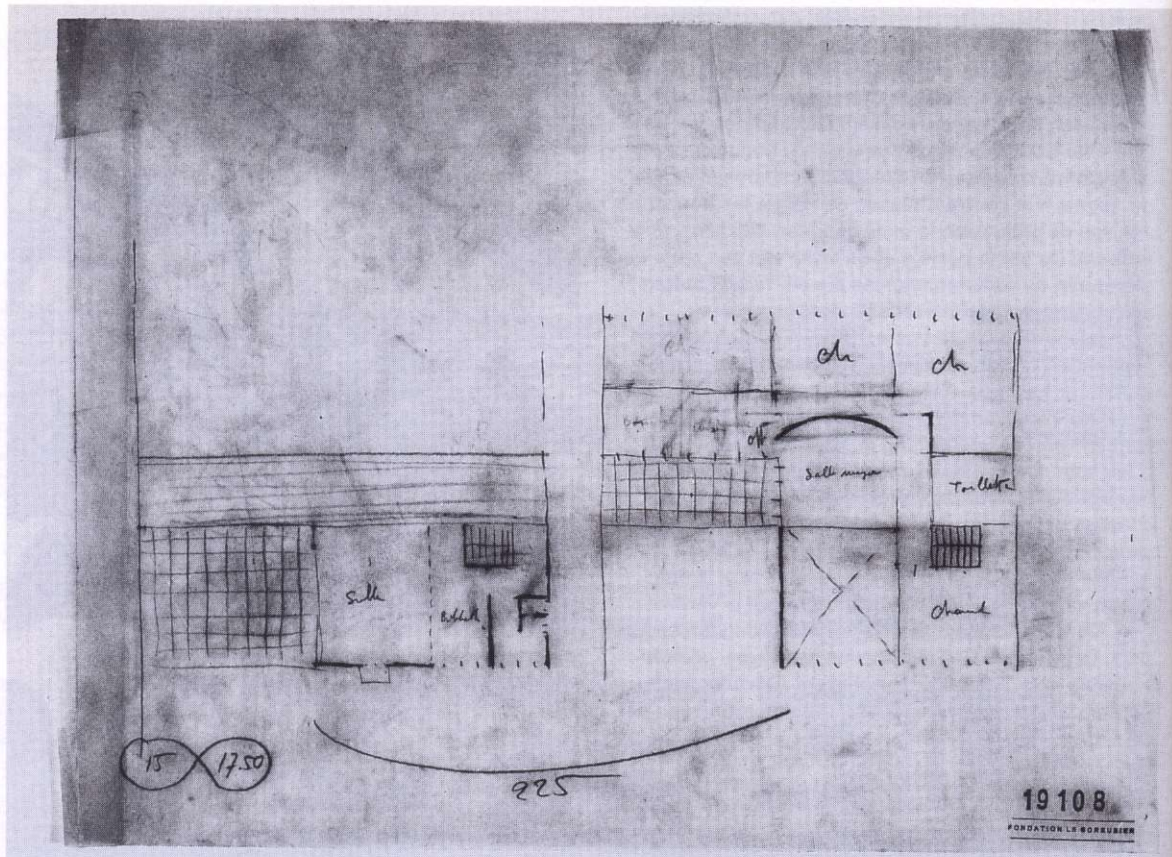
Axonometrie Redents, met bajonetvormige middengang-ontsluiting en dubbelhoge loggia's en woonkamers

Redents in Plan Voisin, 1925

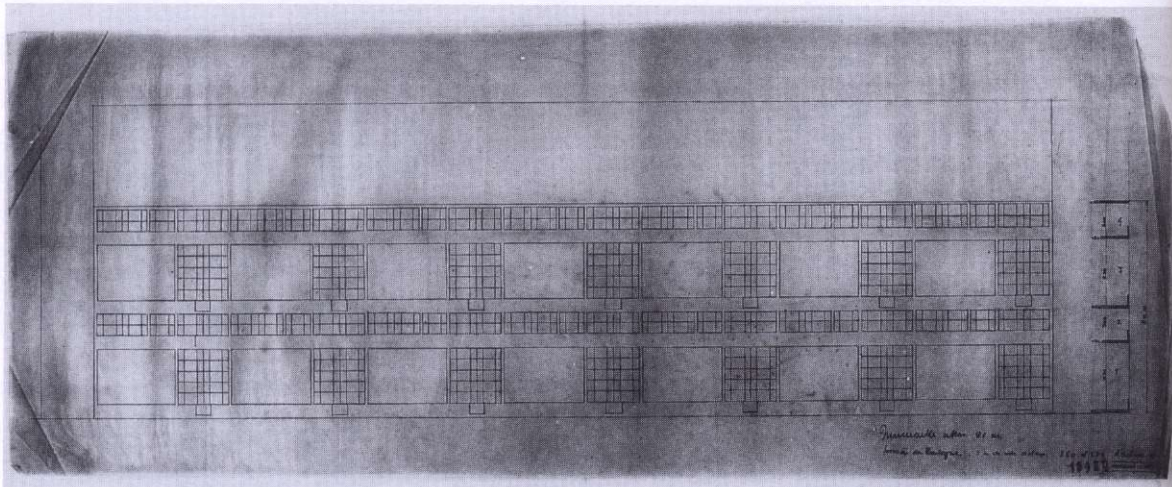
42

Le Corbusier, *Towards a new architecture*, p. 57.

Schets plattegronden voor woningtype in Redents met bajonetvormige middengangontsluiting

Schets gevels van Redents met bajonetvormige middengangontsluiting

verkeer ontbreekt. Alle wegen liggen hier op maaiveld en men kan zich afvragen waar het ondergrondse verkeersniveau voor het vrachtverkeer bij de overgang van de verkaveling in gesloten blokken naar die van de Redents gebleven is. Evenals de straat met meerdere niveaus gaat het ontwerp voor de Redents door op voorstellen van Eugène Hénard: in dit geval de Boulevard à redans uit 1903.⁴³ In *Vers une Architecture* toont Le Corbusier een eerdere bewerking van dit idee, La rue à Redents (1920).⁴⁴ Le Corbusier suggereert voor de Redents in Une Ville Contemporaine een soortgelijke woningtypologie als die in de gesloten blokken. De perspectieven geven daar echter geen blijk van. Deze tonen gevels met op elke verdieping doorgaande strookvensters. Pas in de perspectieven van het Plan Voisin zijn gevels aanwezig waarin de dubbele hoogte van de woonkamers en de loggia's afleesbaar is. Deze gevels met een afwisseling van dubbele hoogte en enkele verdieping worden samen met een bajonetvormige doorsnede uitgetekend in een axonometrie van de Redents in Une Ville Contemporaine. Deze tekening wordt als illustratie van de Redents in *L'Urbanisme* gepubliceerd en in de toelichting wordt gewezen op het belang van dit ontsluitingsprincipe.⁴⁵ We kunnen de conclusie trekken dat het woningtype van het Immeuble Villas in combinatie met de tweezijdige oriëntatie van de Redents met een ijzeren consequentie heeft geleid tot de bajonetvormige doorsnede, die met een middengangontsluiting drie verdiepingen ontsluit. In het archief van de *Fondation Le Corbusier* zijn verschillende schetsen aanwezig, die pogingen laten zien om het woningtype van het Immeuble Villas om te vormen en geschikt te maken voor toepassing in

de Redents. Verder is het ook bij het Plan Voisin met de uitwerking van de Redents niet gekomen. Het Plan Voisin wordt in 1925 gepresenteerd op de Internationale Tentoonstelling voor Decoratieve Kunsten. Het paviljoen van *l'Esprit Nouveau* op deze tentoonstelling bestaat voor een deel uit een model op ware grootte van het woningtype uit het Immeuble Villas. Over het woningtype in de Redents wordt het publiek in het ongewisse gelaten. Evenzo wordt op dat moment niet uitgesproken dat met de ruimere opzet van de bebouwing, de woningdichtheid per hectare ten opzichte van het ontwerp voor het Immeuble Villas en de bestaande centrumbebouwing is gehalveerd en op het peil van een doorsnee tuinwijk terecht is gekomen. Dit zijn echter wel twee van de problemen waar het onderzoek van Le Corbusier zich in de volgende periode op richt.

43

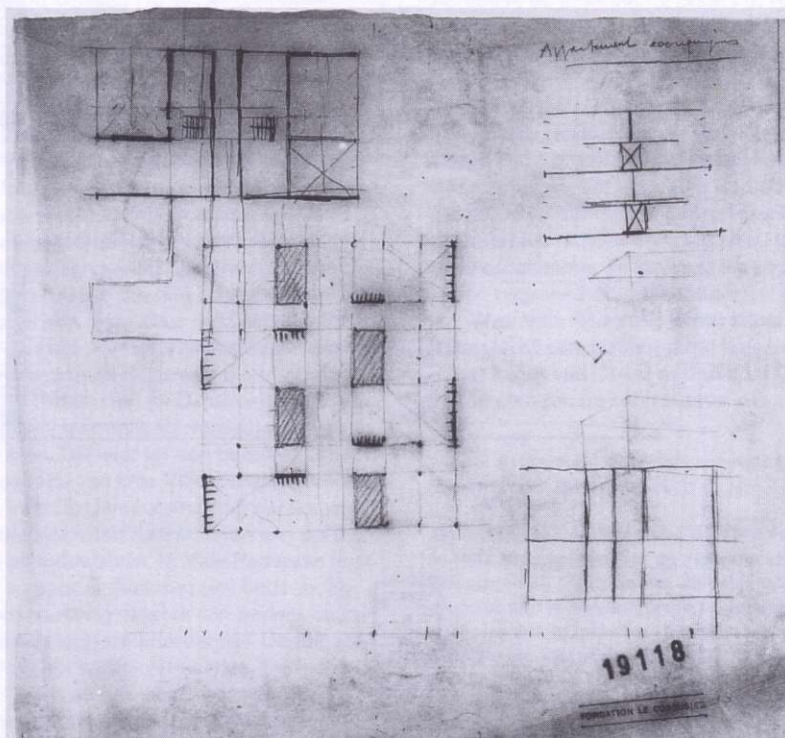
Wolf, Eugène Hénard, pp. 62-72.

44

Le Corbusier, *Towards a new architecture*, p. 60.

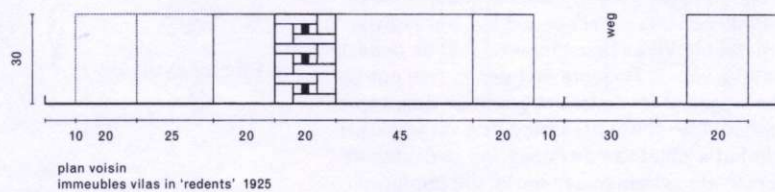
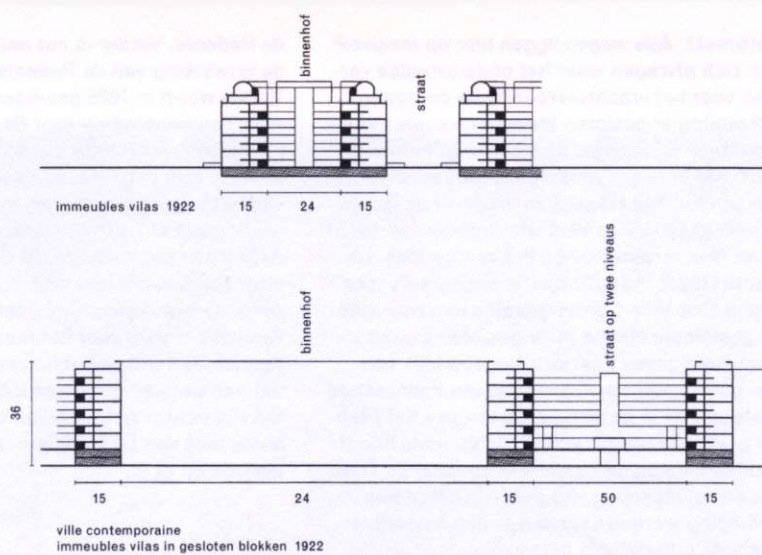
45

Le Corbusier, *The city of tomorrow*, pp. 234-235. *By a special arrangement of great importance, under which the 'villas' are grouped in a quincuncial fashion, three corridors suffice to give access to every six levels of the maisonnettes.*

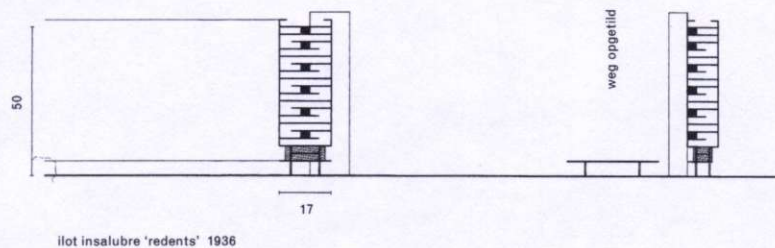
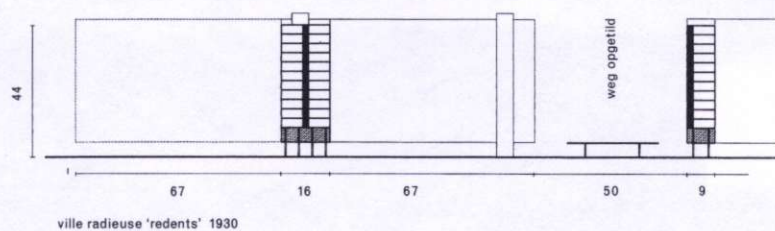

Schets voor rug-aan-rug woningen in Redents met middengang

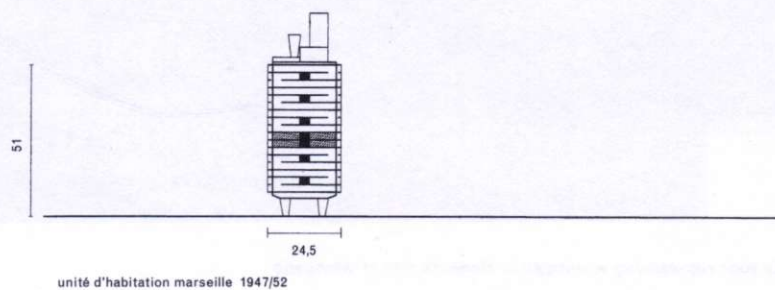
ville contemporaine 1920-1925

ville radieuse 1930-1936

unité d'habitation 1945-1952

De Ville Radieuse en de Unité d'habitation

De verdere ontwikkeling van de plannen voor woongebouwen in de periode van 1930 tot aan de Tweede Wereldoorlog vindt plaats in het kader van de plannen voor de Ville Radieuse. In die periode worden de plannen van Le Corbusier voorwerp van internationale discussie over massawoningbouw en de stad. De eerste versie van de Ville Radieuse wordt gemaakt in het voorjaar van 1930 als antwoord op de vragenlijst van de Sovjet van Moskou over de toekomstige ontwikkeling van de socialistische stad. In het najaar van datzelfde jaar presenteert Le Corbusier deze plannen op het derde congres van CIAM over Rationele Bebouwingswijze te Brussel. Dit is een belangrijk moment in de geschiedenis van de moderne architectuur en stedenbouw. Het debat onder de Russische architecten over de opbouw van de socialistische stad en de discussie over de functionele stad binnen CIAM grijpen op dat moment in elkaar. Nog voor het derde congres van CIAM in november plaatsvindt, gaan verschillende architecten, onder wie Ernst May met een aantal van zijn medewerkers uit Frankfurt a.M., Mart Stam en Hans Schmidt, op uitnodiging van de regering naar Rusland om mee te werken aan de ontwikkeling van industriesteden in het kader van het eerste vijfjarenplan.⁴⁶ De intensieve uitwisseling tussen Russische en westerse architecten gaf zelfs aanleiding tot het plan om het vierde congres van CIAM over stedenbouw in Moskou te laten plaatsvinden.⁴⁷ Naast de internationale discussie rond het plan voor de Ville Radieuse is het voor de verdere ontwikkeling van de woongebouwen ook van belang dat Le Corbusier rond 1930 een aantal grote gebouwen heeft kunnen realiseren: Centrosoyus in Moskou (1928-1929), Immeuble Clarté in Genève en Pavillon Suisse in Parijs (beide 1930-1932), en de Cité de Refuge in Parijs (1932-1934). Verschillende elementen die Le Corbusier voor deze projecten heeft ontwikkeld vinden we terug in zijn voorstellen voor de grote woongebouwen.

Zoals Une Ville Contemporaine een theoretisch model is met als eigenlijk object de stad Parijs, zo is de Ville Radieuse een theoretisch model op grond waarvan Moskou gereorganiseerd zou moeten worden. Er is echter een aantal opmerkelijke verschillen tussen beide modellen die niet bepaald worden door de fysieke locatie maar door de theoretische discussie over de stad. Met de Ville Radieuse neemt Le Corbusier stelling in de discussie die in Rusland gaande is tussen Urbanisten en Desurbanisten. De Ville Radieuse is een radicale verdediging van de waarde van de stad. Dit leidt tot een belangrijke verandering ten opzichte van Une Ville Contemporaine. Was er in Une Ville Contemporaine nog sprake van een centrale zakenstad met daaromheen een gordel van tuinsteden en industrieën, in Ville Radieuse is er alleen nog een compacte stad met een hoge dichtheid. Daarbuiten is er nog slechts één andere nederzetting: de collectieve boerderijen. De tuinsteden zijn geheel uit het model verdwenen. De industrieën moeten nu een andere positie in het model krijgen en het hele schema van Une Ville Contemporaine raakt in beweging. De industrieën worden in een zone aan de basis van het schema geplaatst. Daartegenover, aan de bovenzijde van het schema, worden

de kantoortorens geplaatst, die zich in Une Ville Contemporaine in het centrum bevonden. De woningbouw, in de vorm van Redents, komt nu terecht in een brede band tussen het zakencentrum en de industrie.

In de Redents van Ville Radieuse worden zowel de employés van het zaken- en bestuurscentrum gehuisvest als de arbeiders van de industriezone. Het standsverschil tussen de werkers van hoofd en hand, dat in Une Ville Contemporaine zo prominent aanwezig was, is in Ville Radieuse opgeheven. Het wonen in de Redents is gedemocratiseerd en ligt in een gelijkwaardige positie tussen de twee werkgebieden, de kantoren en fabrieken. Er is nog een opmerkelijk verschil tussen Une Ville Contemporaine en Ville Radieuse. Op de as die de fabriekszone met het zaken- en bestuurscentrum verbindt en de zone van het wonen doorsnijdt, bevindt zich in Ville Radieuse een zone met culturele en educatieve instellingen: musea, bibliotheken, clubs, enzovoort: *l'axe de la vie civique*. Dit is een nieuw element dat in Une Ville Contemporaine niet aanwezig was.⁴⁸ De aanwezigheid in Ville Radieuse van een plaats voor stedelijke instellingen heft elke dubbelzinnigheid met betrekking tot de voorzieningen in de woonblokken op. De met de woonblokken verbonden voorzieningen zijn een gemeenschappelijk verlengstuk van de individuele woningen. Zij maken deel uit van het wonen en zijn geen vervanging van de stedelijke instellingen. Een antropomorfe interpretatie, waarbij het schema van Ville Radieuse wordt vergeleken met een menselijke figuur, is juist op dit punt verhelderend. Het zaken- en bestuurscentrum, dat in het concentrische schema van Une Ville Contemporaine het geometrische centrum bezette, neemt in Ville Radieuse de prominente plaats in van het hoofd, het beslissingscentrum, maar het hart van Ville Radieuse is de *axe de la vie civique*, het centrum van het stedelijk leven. Het motief van de menselijke figuur stond overigens vanaf de renaissance borg voor een gesloten compositie, waar niets uit verwijderd of aan toegevoegd kon worden zonder de eenheid van de compositie te schaden. Dit is in Ville Radieuse nu juist niet het geval. De verschillende gebruikszones zijn zijdelings uitbreidbaar. Alleen de 'civic zone' kent een definitieve afbakening; de *axe de la vie civique* wordt aan alle zijden begrensd door de andere gebruikszones.

Was Ville Radieuse in het kader van het Russische debat een stellingname tegen de Desurbanisten, in het kader van CIAM gebruikt Le Corbusier hetzelfde plan om de confrontatie aan te gaan met het

46

Martin Steinmann, *CIAM: Dokumente 1928-1939*, Basel/Boston/Stuttgart, 1979, p. 74.

47

De uitslag van de prijsvraag voor het Paleis van de Sovjets in 1931 werd echter voor de moderne architecten een grote teleurstelling. Het was een duidelijk teken dat de moderne architectuur in Rusland werd uitgerangeerd en het sociaal realisme ook in zaken van architectuur en stedenbouw tot de officiële lijn was verheven. Het CIAM-congres in Moskou werd afgelast en vond tenslotte in 1933 plaats op het passagiersschip Patris II en in Athene.

48

Hilpert, *Die funktionelle Stadt*, p. 173. Zie ook: Thilo Hilpert, 'Le lieu de la Ville Radieuse', in: *Architecture, Mouvement, Continuité*, 88 (1979), nr. 49, pp. 91-96.

PLAN DE LA VILLE DE MOSCOU

ET DE LA REGION VOISINANTE

LEGENDE

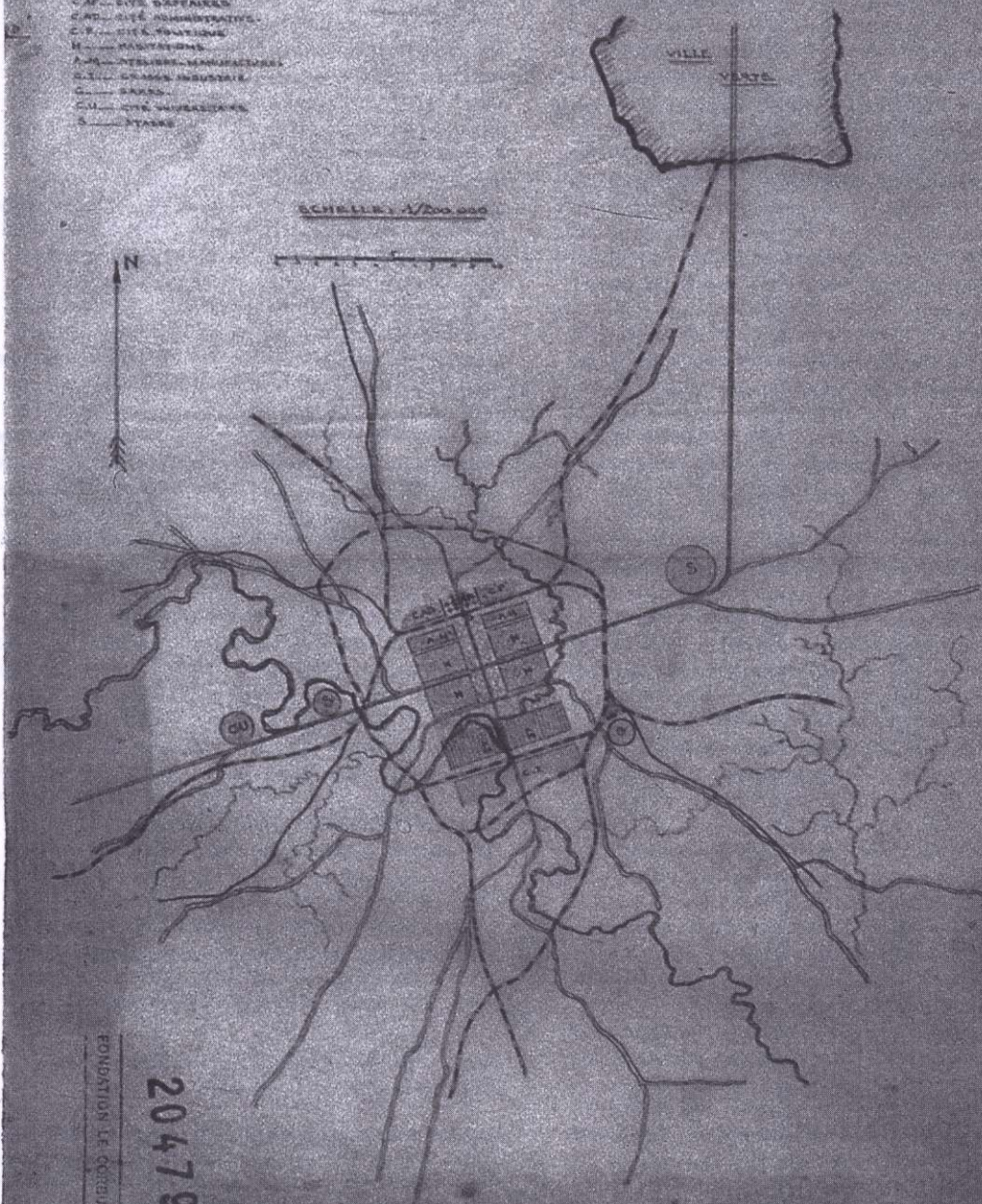
- VITES TERRAINES NON BOISEES ---
- VITES TERRAINES (VITES BOISEES) ---
- RIVES ---
- COTES D'EAU ---
- C.A.T. --- CITE ADMINISTRATIVE
- C.P. --- CITE POLITIQUE
- M. --- MANUFACTURE
- A.M. --- ATeliers MANUFACTURIERS
- I.I. --- GRANDE INDUSTRIE
- C. --- CARRS
- C.M. --- CITE MANUFACTURIERE
- S. --- STATIONS

RACORDMENT DES ROUTES ET DES Lignes FERREES

ECHELLE: 1/200 000

N

0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

EDITION LE GOUVERNEMENT

20479

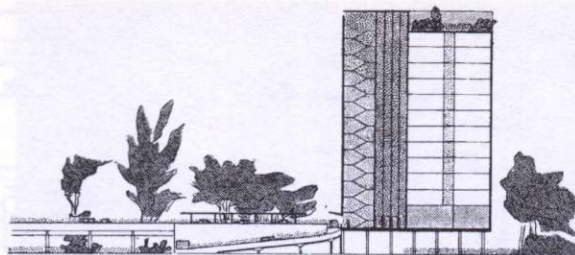
meest succesvolle woningbouwprogramma dat op dat moment door architecten van CIAM werd uitgevoerd: het werk van Ernst May in Frankfurt a.M., een moderne versie van het tuinstadmodel.⁴⁹ Bij de presentatie van Ville Radieuse in Brussel stelt Le Corbusier: *Het vraagstuk van de keuze tussen laagbouw, middelhoogbouw, of hoogbouw kan ook in een andere vorm gesteld worden: moet men het oppervlak van de steden groter of kleiner maken?* Hij herleidt deze vraag tot het probleem van de verbinding tussen de twee functies wonen en werken, die in de moderne stad nu eenmaal op verschillende locaties plaatsvinden. Le Corbusier pleit, tegen alle praktijken van de woninghervormers in, voor een verdubbeling van de dichtheid van bestaande steden tot duizend inwoners per hectare. Dat is de enige garantie om tussen wonen en werken korte verbindingen tot stand te brengen en de tijd die dagelijks bij het reizen tussen woning en werkplaats verloren gaat, tot een minimum te beperken.⁵⁰

49

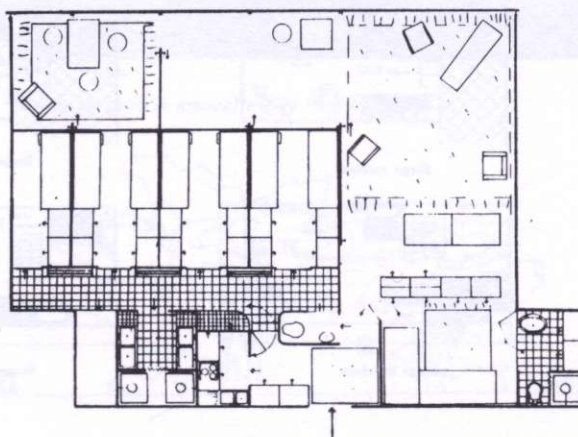
Hilpert, 'Le lieu de la Ville Radieuse', p. 92. In 1933 geeft Le Corbusier zijn visie op de woningbouw in Duitsland: *Duitsland voorziet zich van een nieuwe uitrusting, haar grondgebied wordt overdekt met nieuwe woningen. Maar hoe? In welke vorm? Volgens de geaccepteerde regels van de bestaande bouwverordeningen. De oude opvattingen bepalen het beleid: de opvattingen van een maatschappij die alleen door het geld wordt geregeerd. De tuinsteden – deze wrede dubbelzinnigheid – maken het mogelijk te heersen en geven de hoop de omvangrijke arbeidersmassa onbewegelijk en traag te houden. Dan heeft men aan dit alles ook nog een pose van moderniteit verleend, want alles van waarde is te huur.*

50

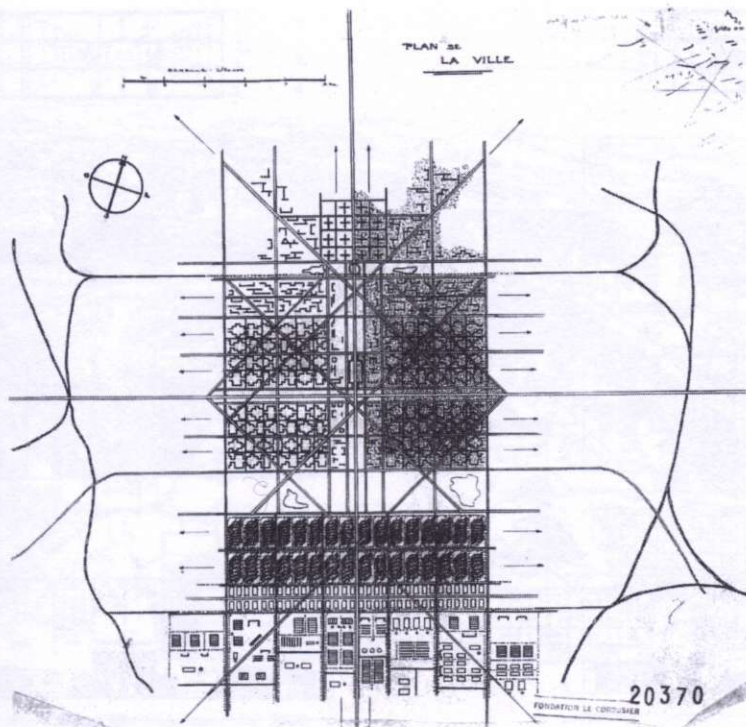
Steinmann, CIAM: Dokumente 1928-1939, p. 98.

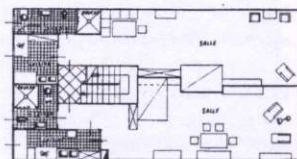
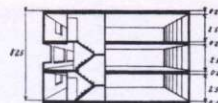
Doorsnede Redents in Ville Radieuse, 1930

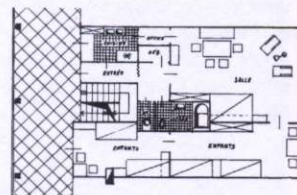
Plattegrond woning uit 'La cellule de 14 m² par habitant', 1930

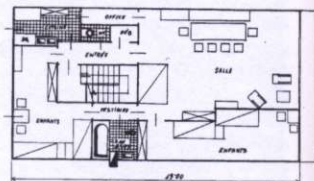
Stadsplan voor Moskou, 1930

Étage supérieur

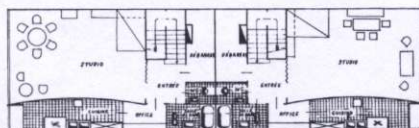
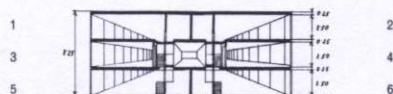

Étage médian

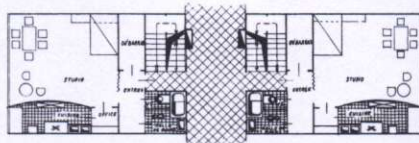

Étage inférieur

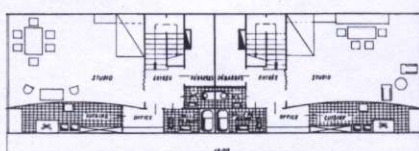
Ilot

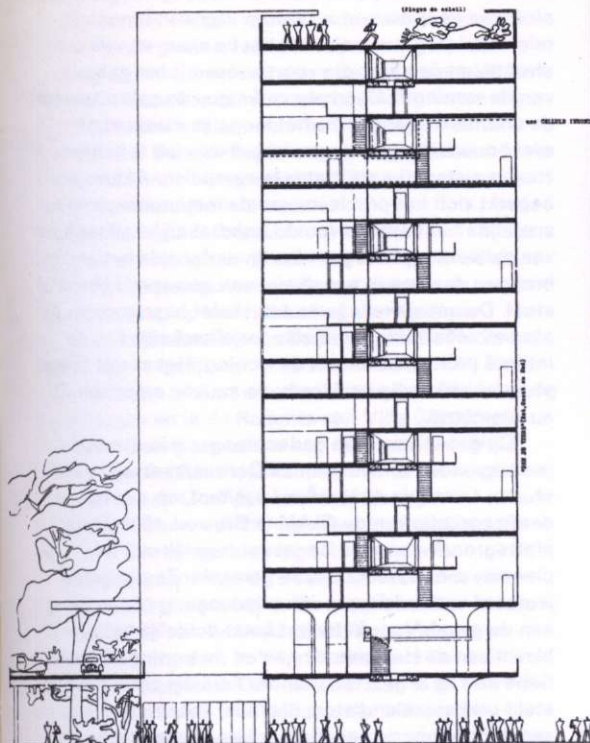
Étage supérieur

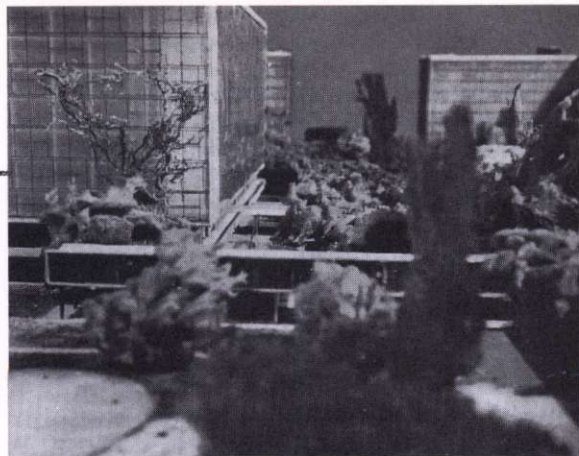
Étage médian

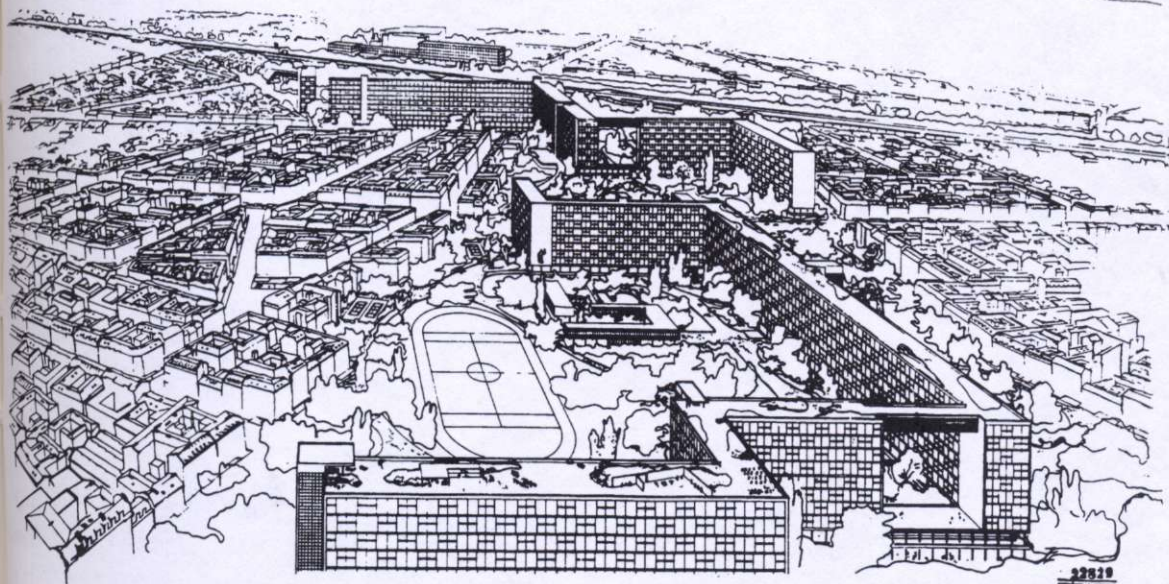
Étage inférieur

Ilot insalubre No. 6, doorsnede Redents, 1936

Panne de verre in maquette Ville Radieuse, 1935

Ilot insalubre No. 6, vogelvluchtperspectief, 1936

Met deze stellingname doorbreekt Le Corbusier de methodiek waarvoor CIAM in meerderheid had gekozen. Voor de eerste congressen was vastgesteld dat men eerst de eisen zou analyseren die aan de woning voor het *Existenzminimum* gesteld zouden moeten worden (CIAM II, De Woning voor het *Existenzminimum*, Frankfurt a.M. 1929), vervolgens de meest geschikte verkavelingsvormen zou bestuderen (CIAM III, Rationele Bebouwingwijze, Brussel 1930) en tenslotte het functioneren van de hele stad onder de loep zou nemen (CIAM IV, De Functionele Stad, Athene 1933). In zijn bijdrage aan het derde congres kritiseert Le Corbusier de geïsoleerde aanpak van deelproblemen en stelt bij de behandeling van de verkavelingsvormen direct ook het probleem van de vorm van de stad aan de orde. Om die reden kritiseerde hij ook de resultaten van het tweede congres over de minimumwoning: *Ik vind het vruchteloos om het minimum aan oppervlakte en kubieke meters voor het wonen te willen vaststellen, als men niet ook het gebruik van de woning voor een groot deel verandert. (...) Er is dus alle reden om vast te stellen waarvoor een woning dient. Zodoende komt men op de vragen van gemeenschappelijke voorzieningen, die volgens mij de werkelijke oplossing zullen bieden voor het stedelijk wonen van de werkers, employés en arbeiders.*⁵¹

In zijn eigen bijdrage aan het congres over 'De Woning voor het *Existenzminimum*' stelt Le Corbusier samen met Pierre Jeanneret de betekenis van een geïndustrialiseerde bouwwijze voor het probleem van de minimumwoning aan de orde en wijst hij op de stedenbouwkundige dimensie van de nieuwe produktiewijze. In het verlengde van *De vijf punten voor een*

nieuwe architectuur (1927) pleiten Le Corbusier en Jeanneret in *Analyse des éléments fondamentaux du problème de la maison minimum* voor een fundamentele scheiding tussen de statische eisen van de constructie en de eisen die voortkomen uit het gebruik van de woning.⁵² Daarmee verkrijgen de gebruiks-eisen de onafhankelijkheid die het mogelijk maakt er de exact noodzakelijke oppervlakten aan toe te kennen, zonder een vierkante meter te verspillen. Aldus beperkt zich het probleem van de minimumwoning tot enerzijds het bepalen van de noodzakelijke afmetingen van de woningplattegronden en anderzijds het onderbrengen daarvan in een skelet van gewapend beton of staal. De ontwikkeling van het skelet beschouwen zij als een zelfstandig probleem, onafhankelijk van de interne problematiek van de woning. Het skelet is een stedenbouwkundig probleem: 'la maison se construit au kilomètre'.

Op grond van deze gedachtengang is een reeks plattegronden ontworpen. Le Corbusier draagt deze studie, *La cellule de 14 m² par habitant*, op aan het derde congres van de CIAM in Brussel, 1930. Deze plattegronden worden ongeveer tegelijk met de plannen voor Ville Radieuse gemaakt. Ze zijn geprojecteerd in banden met een middengang of een gang aan de gevel. Voor het eerst komt duidelijk het probleem van de kleine woningen en de woningdifferentiatie aan de orde. Het gaat om flats die zijn samengesteld uit basiselementen, die ieder voor zich exact vanuit hun functie gedefinieerd en geminimaliseerd kunnen worden: keuken, badkamer, slaapcabines. Alleen voor de woonruimte wordt een dergelijke werktuiglijke benadering niet gevolgd. De woonruimte

Ilot insalubre No. 6, fotomontage in de bebouwing van Parijs, 1936

Stedenbouwkundig plan voor Boulevard Michelet te Marseille, fotomontage met vier Unités en twee Tours des Célibataires, 1951 →

heeft blijkbaar een bijzondere status. De functie en de handelingen die daarin plaatsvinden, kunnen niet eenduidig worden vastgelegd. De woonruimte verschijnt in deze plattegronden als een vrije rest. De plattegronden zijn het resultaat van verschillende addities van exact bepaalde functionele basiselementen die gecompleteerd worden door een ongedefinieerde woonruimte. De zijdelingse begrenzing van de meeste plattegronden is onregelmatig. Bij combinatie grijpen ze als puzzelstukjes in elkaar.

De studie *La cellule de 14 m² par habitant* leidt tot veel kleinere woningen dan in het Immeuble Villas en Une Ville Contemporaine en levert dus al een aanzienlijke verhoging op van het aantal woningen per hectare. Bovendien zijn de Redents in Ville Radieuse hoger. Ter vergelijking: in de Redents van Ville Radieuse bevinden zich in een doorsnede met middengang 22 woningen en in de Redents van Ville Contemporaine zes. De eerste versie van de Redents in Ville Radieuse komt zo, in combinatie met de woningtypen uit *La cellule de 14 m² par habitant*, op ongeveer het viervoudige van de dichtheid die met de Redents in Une Ville Contemporaine bereikt kon worden.

De doorsnede van de Redents is ook in architectonisch opzicht veranderd. De eerste contouren van de doorsnede van de Unité d'habitation beginnen zichtbaar te worden. In Ville Radieuse is het hele woningblok opgetild. De onderste laag is geheel vrijgehouden en op de tweede laag zijn alle gemeenschappelijke voorzieningen ondergebracht. De *pilotis* zorgen nu voor een ononderbroken buitengebied. Verder is het dak nu bestemd als gemeenschappelijke buitenruimte. Door de onderste verdiepingen en de

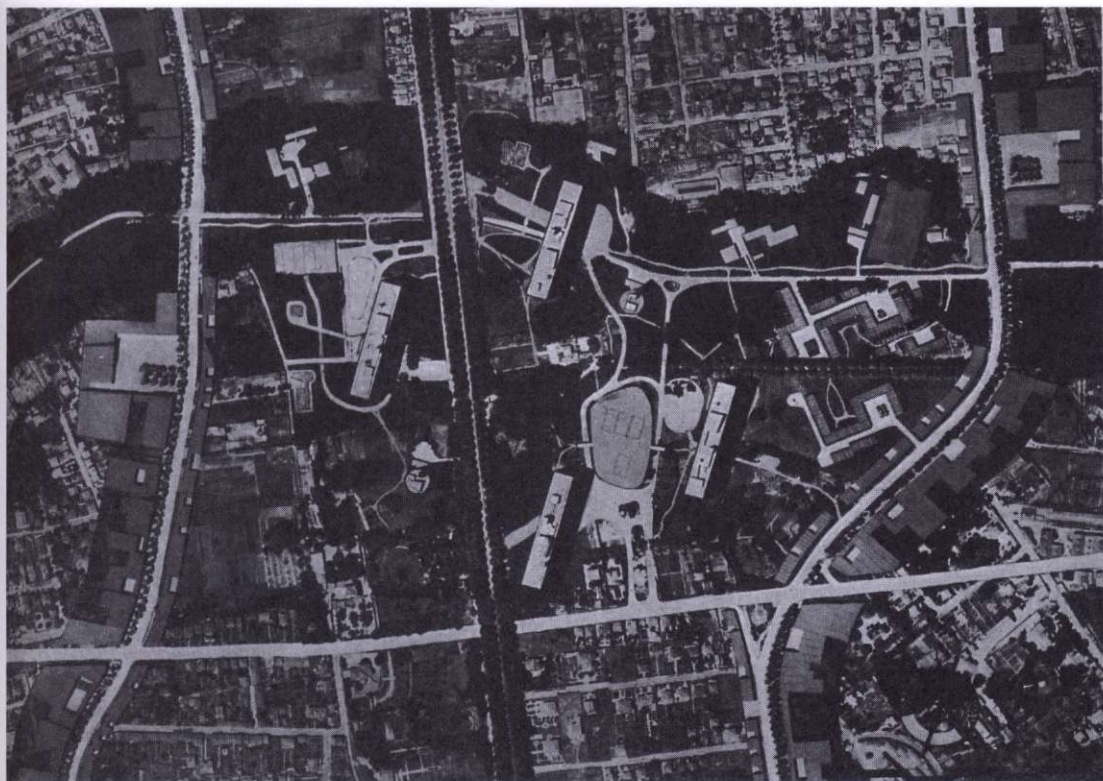
top van het gebouw voor bijzondere doeleinden te bestemmen, komen alle woningen in een gelijke positie terecht. Alle woningen nemen in de doorsnede zonder uitzondering de ideale positie in van de *piano nobile* uit de villa. Dat is het vlak dat in de doorsnede wordt gerepeteerd. De woningen hebben overigens zelf geen loggia of balkon. Zij zijn hermetisch afgesloten van de buitenlucht. In het gebouw heerst een volledig kunstmatig klimaat, dat in stand wordt gehouden door dubbele glazen gevels, *panne de verre*, en een centraal systeem voor mechanische ventilatie en verwarming. Op dit punt van de gevel in combinatie met klimaatbeheersing is er een opmerkelijk verschil met de latere Unité d'habitation. Het systeem voor volledige klimaatbeheersing is door Le Corbusier eerst voor het kantoorgebouw van de Centrosoyus in Moskou ontwikkeld en vervolgens ook toegepast in de ontwerpen voor Pavillon Suisse en de Cité de Refuge. In alle drie de gevallen wordt van het systeem alleen de glazen gevel uitgevoerd, met als gevolg flinke problemen met de warmtehuishouding. Om deze problemen te verhelpen worden in de Cité de Refuge tenslotte voor de glazen gevel vaste jalouzieën van beton aangebracht, de *brise soleil*. De gladde machine-esthetiek

51

Geciteerd in: Hilpert, 'Le lieu de la Ville Radieuse', p. 93.

52

De vijf punten zijn voor het eerst naar aanleiding van de Weissenhof Siedlung gepubliceerd in: Alfred Roth (red.), *Zwei Wohnhäuser von Le Corbusier und Pierre Jeanneret*, Stuttgart, 1927. Voor 'Analyse des éléments fondamentaux du problème de la maison minimum', zie: Steinmann, *CIAM: Dokumente 1928-1939*, pp. 60-63.

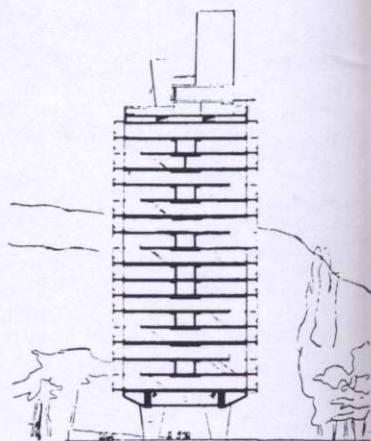
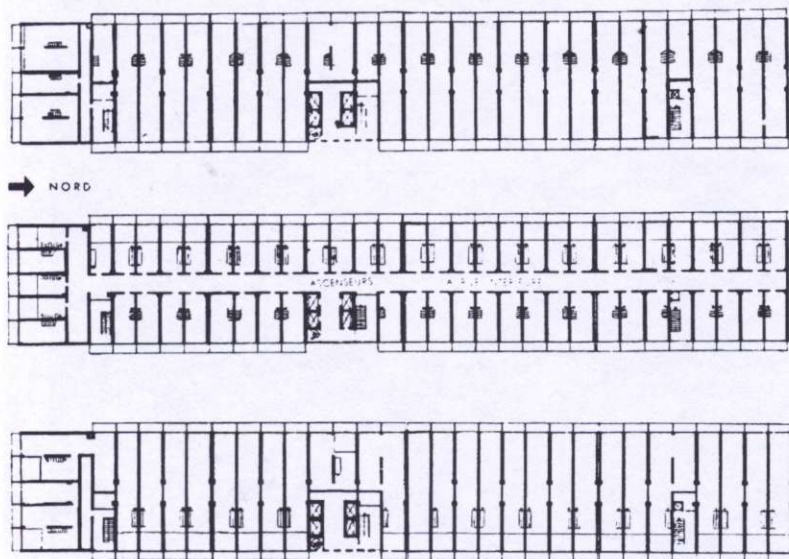
wordt aan het oog onttrokken. Daarvoor in de plaats komt een gevel met een diep reliëf, waarvan de mogelijkheden in de gevels van de Unité volledig worden uitgebuit.

Een van de laatste stappen op weg naar de definitieve vorm van de Unité d'habitation wordt gezet in het ontwerp voor Ilot insalubre No. 6, een studie voor een saneringsgebied in het oosten van Parijs. Dit ontwerp is gemaakt ter gelegenheid van de Wereldtentoonstelling van 1937 in Parijs. Vanaf 1932 maakt Le Corbusier verschillende voorstellen voor deze gelegenheid. Tenslotte wordt zijn plan voor het Pavillon des Temps Nouveaux gerealiseerd.⁵³ Het paviljoen bevat een tentoonstelling over moderne stedenbouw, waarin het Plan de Paris 37 van Le Corbusier centraal staat. Onderdeel van Plan 37 is het Ilot insalubre No. 6. Tegelijk met de Wereldtentoonstelling vindt in Parijs het vijfde congres van de CIAM plaats, met als onderwerp 'Logis et Loisirs'. Het is het laatste congres van CIAM voor de Tweede Wereldoorlog.⁵⁴

De algemene opbouw van de woonblokken in het plan voor Ilot insalubre No. 6 is hetzelfde als in de eerste versie voor Ville Radieuse. Het plan is met name van belang voor de verdere ontwikkeling van de woningtypologie. Le Corbusier pakt hier opnieuw de lijn op die hij met de woningen voor het Immeuble Villas had ingezet. Hij ontwikkelt een reeks plattegronden voor maisonnettes die via middengangen of gangen langs een van de gevels worden ontsloten. De reeks woningplattegronden voorziet in een breed spectrum van woningdifferentiatie en kan beschouwd worden als de directe wegbereider van de 23 woningtypen die uiteindelijk in de Unité d'habitation zullen

worden opgenomen. Er is echter een belangrijk verschil. De woonkamers in de Redents van Ilot insalubre zijn slechts voorzien van kleine vides. Er zijn nog geen dubbelhoge woonkamer en ook nog geen loggia's. Door deze twee elementen tenslotte weer op te nemen, komt de ruimtelijke structuur van de woningtypen in de Unité vrijwel overeen met die van het oorspronkelijke prototype in het Immeuble Villas. De woningen zijn alleen kleiner, aanzienlijk smaller en dieper geworden.

Het plan voor Ilot insalubre No. 6 loopt ook in een ander opzicht vooruit op de Unité d'habitation. Het plan toont dat het toepassingsgebied van de Redents van Ville Radieuse niet meer beperkt is tot het stadscentrum maar ook bedoeld is voor de sanering van de negentiende-eeuwse gordel. Uit andere plannen uit deze periode, zoals de plannen voor Antwerpen en Nemours, blijkt dat de Redents ook worden gebruikt voor uitbreidingsgebieden. De Redents zijn universeel inzetbaar geworden. Dat is de consequentie van het streven naar een stedelijke bebouwing in hoge dichtheid en het afwijzen van het tuinstadmodel, die in Ville Radieuse zijn vastgelegd. Het plan voor Ilot insalubre No. 6 toont ook dat Le Corbusier het schema van Ville Radieuse als een uiterst flexibel instrument beschouwt. Elementen kunnen uit het schema worden gelicht en als fragment in de bestaande stedelijke context worden ingelaten. Meer nog dan in het Plan Voisin krijgt het stedenbouwkundig plan daardoor het karakter van een collage. Dit gaat gepaard met een andere visie op de ruimte buiten de woongebouwen. In de eerdere plannen werden de buitenruimten als publieke parken gemodelleerd. In de vogelvlucht van

Standaardplattegronden en doorsnede Unité d'habitation Marseille

'Voorgevel' Unité d'habitation Marseille, gezien vanaf Boulevard Michelet →

Ilot insalubre neemt de open ruimte de gedaante aan van een woest en ongevormd landschap dat groten-deels wordt bepaald door de bestaande stedelijke bebouwing. Dit effect is in het geval van Ilot insalubre misschien nog onbedoeld, bij de Unité d'habitation is het een integraal onderdeel geworden van de architectonische conceptie. De analoge beelden van Griekse tempels die bij de presentatie van de Unité getoond worden, illustreren weliswaar in eerste instantie de brute plasticiteit die in de architectuur van de Unité is nagestreefd, maar zijn evenzeer een evocatie van deze architectuur in relatie tot het omliggende landschap.

De uiteindelijke keus van Le Corbusier om af te zien van de meandervormige Redents en de Unité d'habitation te realiseren in de afgemeten vorm van een doos, kan nog het best begrepen worden vanuit deze veranderde visie op de relatie architectuur en landschap. Weliswaar had hij eerder in het plan voor Nemours in plaats van Redents schijfvormige woongebouwen gerealiseerd. De reden daarvoor was toen echter het sterk hellende terrein.⁵⁵ Daarnaast levert ook het onderzoek uit 1939 naar de interne organisatie van de ontsluitingen en de distributie van voorzieningen in de Redents geen sleutel tot de verdeling van de woongebouwen in zelfstandige Unités.⁵⁶ Zo blijven enkel overwegingen van architectonische aard over. Daar kunnen we eigenlijk alleen maar naar gissen, maar het is wel duidelijk dat de compacte doos het voordeel heeft dat er een fragment van de woongebouwen uit Ville Radieuse gerealiseerd kan worden en dat dit niet meer, zoals in Ilot insalubre, als een fragment verschijnt dat eigenlijk zijn betekenis ont-

leent aan de fictie van een stedenbouwkundig model. De doos verleent aan het woonprogramma van Ville Radieuse een zelfstandige architectonische gestalte die een directe confrontatie aangaat met de bestaande stad. Ten opzichte van de concrete gestalte van de Unité d'habitation verdwijnen de stedenbouwkundige modellen naar de achtergrond. Zij zijn alleen nog te beschouwen als het conceptuele kader waarin Le Corbusier zijn gedachten met betrekking tot het wonen en de transformatie van de stad in de vorm van modellen heeft vastgelegd en getest. Men kan ook gerust stellen dat de stedenbouwkundige modellen van Le Corbusier in menig opzicht getuigen van een grote naïviteit, waarmee echter in feite over de Unité d'habitation nog nauwelijks iets gezegd is.⁵⁷

Bij een beschouwing over de Unité d'habitation zijn de stedenbouwkundige modellen in zoverre wel degelijk van belang dat ze ons voor een belangrijk misverstand kunnen behoeden. De zelfstandige en afgebakende vorm van de Unité d'habitation impliceert zeker niet dat dit bouwwerk het ideaal van een autarische leefgemeenschap uitdraagt. Dat is met de woongebouwen in Une Ville Contemporaine en Ville

53

Le Corbusier, *Oeuvre Complète 1934-1938*, Zürich, 1947, pp. 140-156 en 158-169.

54

Steinmann, *CIAM: Dokumente 1928-1939*, pp. 173-209.

55

Le Corbusier, *Oeuvre Complète 1934-1938*, pp. 26-29.

56

Zie het speciale nummer over de Unité d'habitation van: *L'homme et l'architecture*, 11-12-13-14 (1947), p. 17.

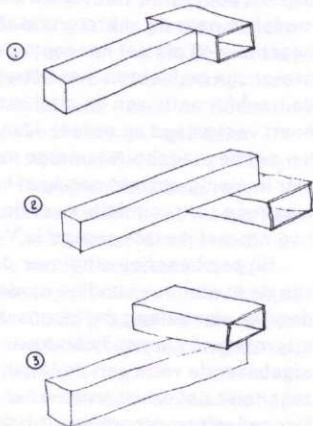

TYPE A

ELEMENT A

CHAMBRE D'HOTEL

5 COMBINAISSONS

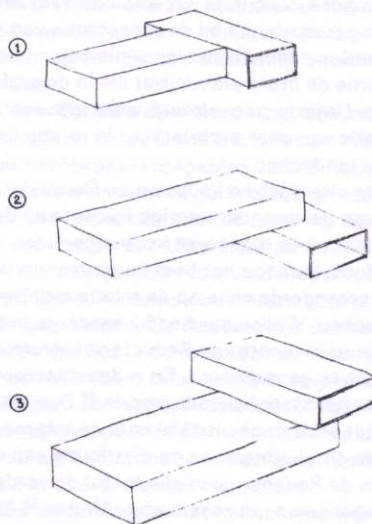

② ET ③ INCONVENIENTS.
NECESSITE D'ETALIER D'ACCES.

TYPE B

ELEMENT X
+ LIT + HYGIENE

CELIBATAIRE.
OU CHAMBRE HOTEL + CUISINE.
OU COUPLE.

② ET ③ INCONVENIENTS.
NECESSITE D'ETALIER D'ACCES.

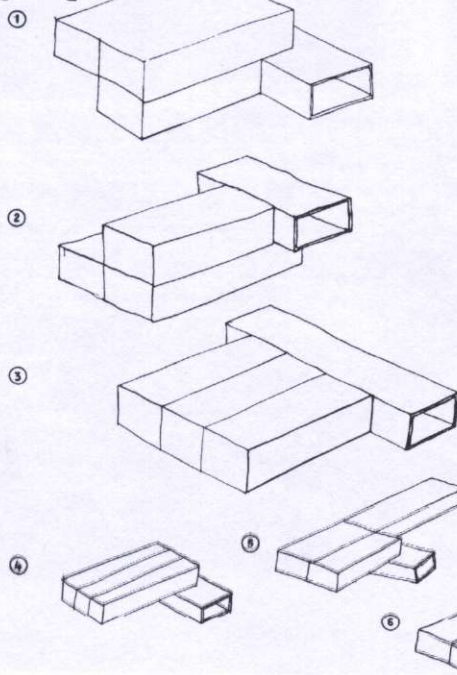
Ruimtelijke opbouw woningtypen Unité d'habitation Marseille

TYPE E

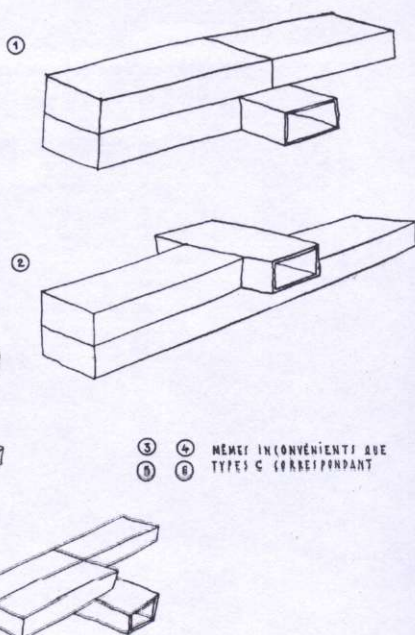
ELEMENTS X, Y ET Z
(COMBINES)

FAMILLE DE 2, 3, 4 ENFANTS.

TYPE E₁

TYPE E₂

③ ④ MEURT INCONVENIENTS QUE
⑤ ⑥ TYPES C CORRESPONDANT

TYPE C

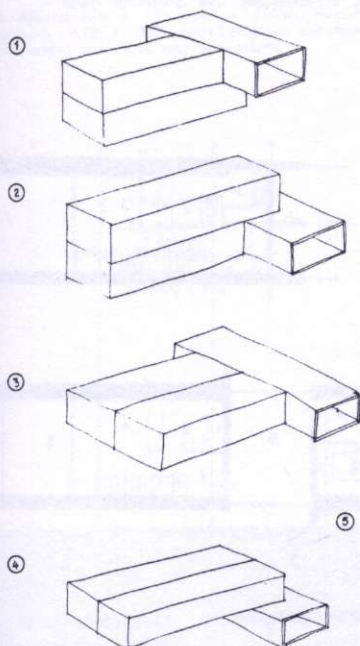
ELEMENT X ET Y
COMBINES.

GRUPPE 40
FAMILLE DE 1 ET 2 ENFANTS

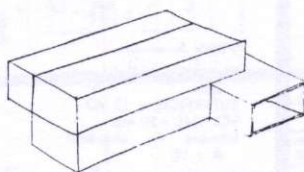
TYPE D

ELEMENT X, Y ET A
COMBINES.

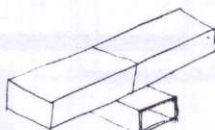
FAMILLE DE 1, 2, 3 ENFANTS.

TOUS LES TYPE C
+ ELEMENT A.

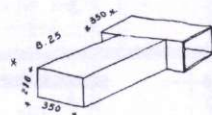

INCONVENIENTS.
POLICE A RACCOURCIR L'ELEMENT Y
OCCUPE 2 TRAVERSES SUR AIDE INTERIEURE
TOUT L'APPARTEMENT N'EST QUE POUR 2ME
NECESSITE ESCALIER D'ACCES

ELEMENTS DE BASE

X NIVEAU SOL INTERIEUR.
ENTREE.
ENTREE.
TABLE A MANGER.
JALLE COMMUNE OU VIDE.

TYPE F

ELEMENT X, Y, Z, A
COMBINES.
TYPE E₁ + A.
TYPE E₂ + A.

FAMILLE DE 3, 4, 5 ENFANTS.

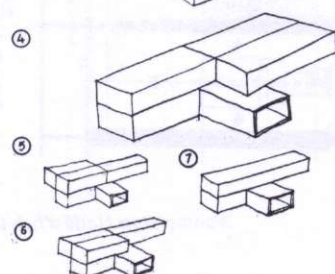
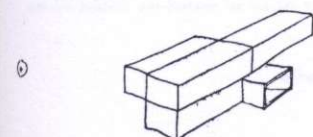
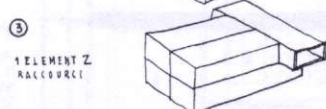
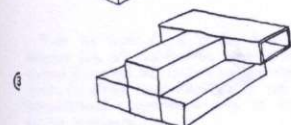
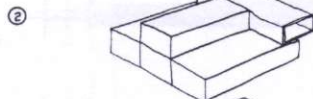
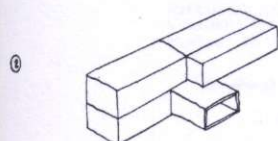
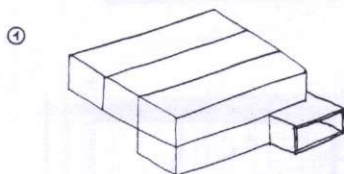
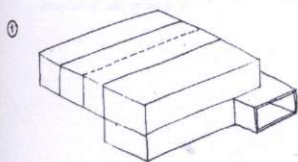
INCONVENIENTS.
DIFFICULTE D'ASSEMBLAGE
AVEC LES AUTRES TYPE.

TYPE G

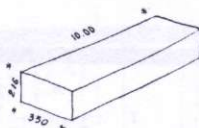
ELEMENT X, Y, ET Z
COMBINES

FAMILLE 4, 5, 6 ENFANTS.

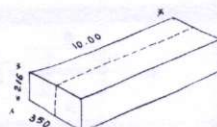
INCONVENIENTS.
DIFFICULTE D'ASSEMBLAGE
AVEC LES AUTRES TYPE.

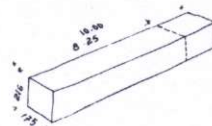
Y AU-DESSUS OU AU-DESSOUS N.I.
CHAMBRE DES PARENTS.
HYGIENE +
JALLE COMMUNE OU VIDE.

Z AU-DESSUS OU AU-DESSOUS N.I.
2 ENFANTS EN LONGUEUR.
HYGIENE (ET ENFANTS).

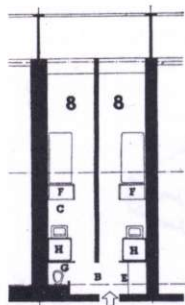
A 1 EN. EN LONGUEUR.

A P P A R T E M E N T S

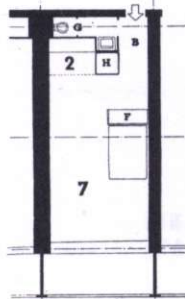
Voir page précédente les perspectives schématiques des différents types

64

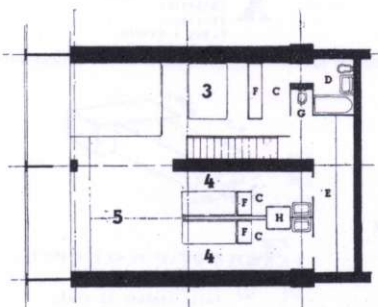
TYPE A

Chambre d'hôtel pour amis.
SUPERFICIE : 13 m².
VOLUME : 30 m³.
Nombre de chambres A : 18.

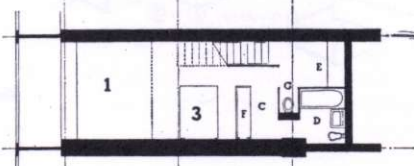
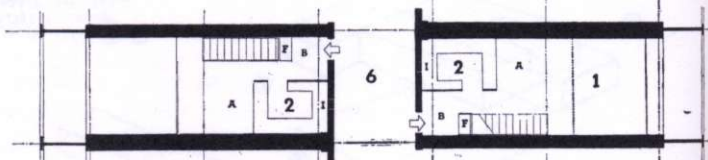
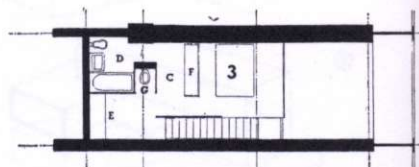
TYPE B

Appartement de célibataire ou de couple sans enfant.
SUPERFICIE : 32,5 m².
VOLUME : 73,5 m³.
Nombre : 27.

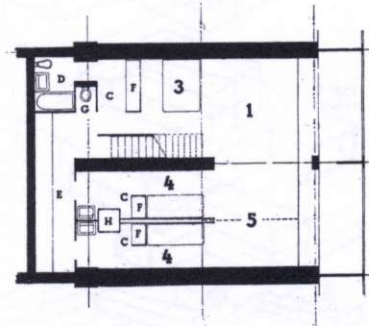
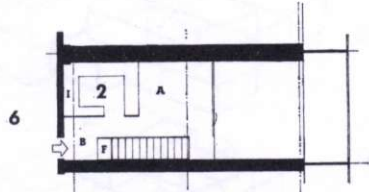
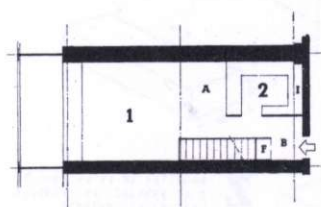
TYPE C

Appartement pour couple sans enfant, ou avec un enfant.
SUPERFICIE : 59 m².
VOLUME : 165 m³.
Nombre : 45.

LÉGENDE GÉNÉRALE.

1. Salle commune.
2. Cuisine.
3. Chambre des parents.
4. Chambre des enfants.
5. Salle de jeux.
6. Rue intérieure.
7. Chambre studio.
8. Chambre d'hôtel.
- A. Repas.
- B. Entrée.
- C. Déshabilleur.
- D. Salle de bain.
- E. Entretien et rangement.
- F. Armoire penderie.
- G. W.-C.
- H. Douche.
- I. Casier de livraisons.

TYPE EI

Appartement pour famille de 2 à 4 enfants.
SUPERFICIE : 98 m².
VOLUME : 253 m³.
Nombre : 13.

316 Appartements + 18 chambres d'hôtel. Nombre d'habitants : 1.171 à 1.791 suivant l'utilisation des chambres d'enfants pour un ou pour deux enfants.

TYPE E2

Appartement pour famille de 2 à 4 enfants.
SUPERFICIE : 98 m2.
VOLUME : 253 m3.
Nombre : 196.

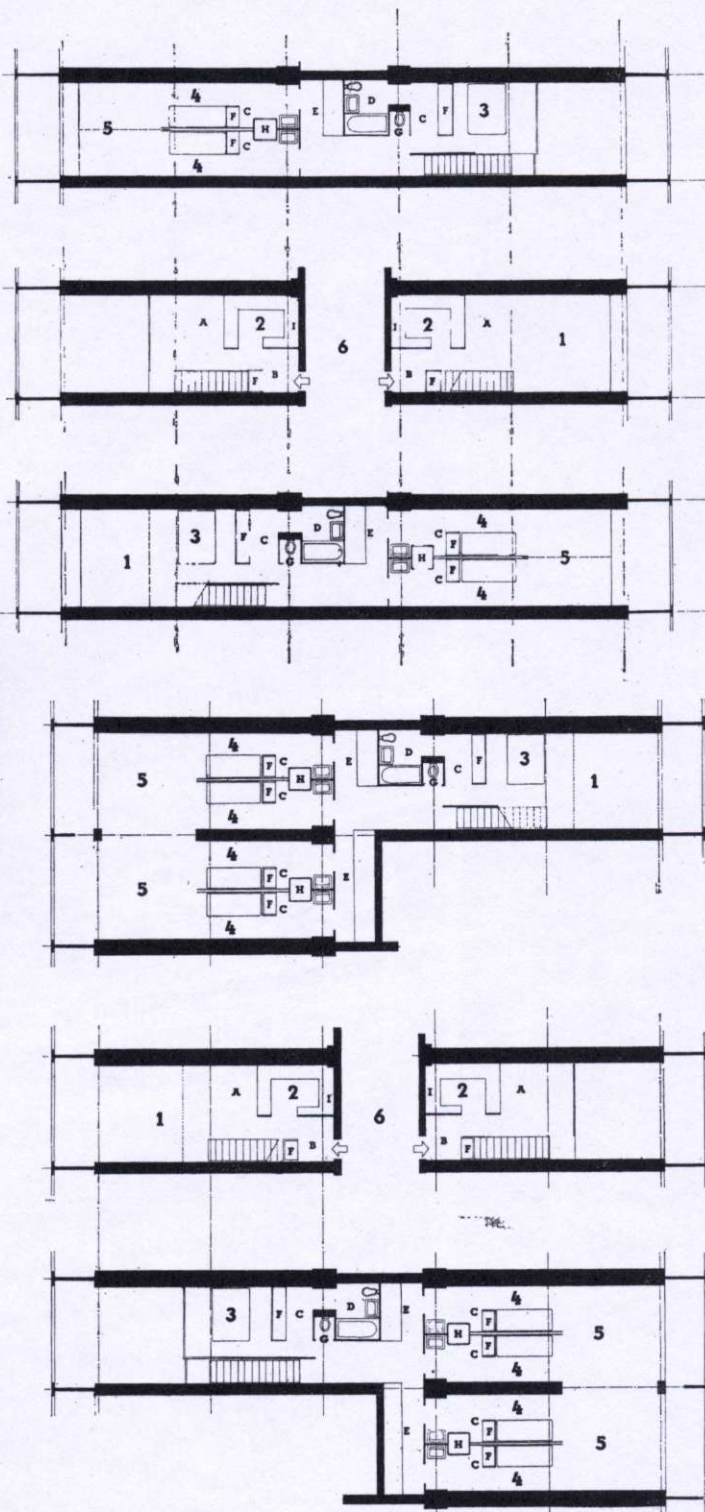

TYPE G

Appartement pour famille de 4 à 8 enfants.
SUPERFICIE : 137 m2.
VOLUME : 253 m3.
Nombre : 35.

Pour les types C, E et G, deux appartements ont chaque fois été représentés, répartis sur les trois étages autour d'une rue intérieure : un appartement « inférieur », avec un étage au-dessous de la rue intérieure, et un appartement « supérieur » avec un étage au-dessus de la rue intérieure.

Les superficies de planchers utilisables et les volumes ont été calculés non compris les loggias brise-soleil.

Radieuse niet het geval en bij de Unité ook niet. De woongebouwen geven slechts vorm aan één deel van het leven in de stad, het domein van het wonen. De doos van de Unité geeft in die zin vorm aan de disjunctie die de zelfstandigheid van de wooncultuur in het ruimtegebruik van de moderne stad teweeg heeft gebracht. De ontwikkeling van het wonen tot een zelfstandig domein is geen uitvinding van Le Corbusier, noch van andere moderne architecten. Het is een proces binnen de stedelijke cultuur, dat voor een kleine burgerlijke elite zeker al in de renaissance begint en in de eeuwen daarna steeds bredere lagen van de stedelijke bevolking in zich opneemt. De Unité d'habitation te Marseille kan in dit opzicht geplaatst worden in een reeks van architectonische creaties – de renaissance-villa, het barok-paleis, de negentiende-eeuwse middenstandswoningen, de arbeiderskolonie en de tuinstad – die alle het produkt zijn van de stedelijke cultuur. Alle voorgangers van de Unité d'habitation vertegenwoordigen een niet te stuiten tendens tot vlucht uit de stad. De Unité buigt deze tendens om en voert hem terug in de stad. De aspiraties die in de stedelijke cultuur met het wonen verbonden zijn geraakt, worden in het stadslichaam losgelaten en tonen daar pas echt hun explosieve uitwerking.

De doos geeft nu aanleiding tot een dubbele lezing. Het is een van de belangrijkste figuren in het werk van Le Corbusier en niet gebonden aan een bepaalde schaal. Grote en kleine dozen: vanaf het bergmeubel tot het woongebouw op de schaal van een hele woonbuurt. En misschien moeten we ons, om zijn werk te begrijpen, nog grotere dozen voorstellen. Als pure geometrische vorm verwijst de doos in het werk van Le Corbusier naar de overeenkomst van klassieke en moderne perfectie. Als abstracte plastische vormen maken de objecten deel uit van een geometrisch te controleren ruimte: *les tracés régulateurs*. Het bijzondere van de doos is echter dat ze andere objecten kan bevatten, ook andere dozen. De doos kan zowel bevatten als bevat worden. Deze eigenschap duidt op een ander ruimtelijk concept, waarbij de vaste vorm en positie van de objecten er niet toe doen. Zo gezien is de doos een overgangsfiguur tussen twee verschillende ordeningssystemen.

Het eerste ordeningssysteem betreft een architectonische totaliteit, opgebouwd uit objecten waarvan de in menig opzicht heterogene vormen geometrisch op elkaar worden afgestemd. De geometrie verleent de objecten een gemeenschappelijk kenmerk, dat deze combineerbaar maakt. Het zijn elementen van een geheel.

Het aangrijpingspunt van het tweede ordeningssysteem is niet de vorm, maar de functie en betekenis van de objecten. De objecten worden naar toegekende functie en betekenis geclassificeerd en gegroepeerd. De objecten gaan niet op in een groter geheel, een object van hogere orde, maar vormen verzamelingen. De objecten blijven geheel in zichzelf gefundeerd, zowel met betrekking tot hun betekenis als tot hun functie. Bij de ruimtelijke ordening zijn er twee categorieën in het spel: objecten en gebieden. Gebieden bevatten objecten. Objecten worden door gebieden bevat. Gebieden en objecten zijn uitwisselbaar, al naar gelang ze bevatten of bevat worden. Een gebied

wordt niet bepaald door zijn ruimtelijke begrenzing maar door de klasse van objecten die erin verzameld zijn. De relaties van de verschillende gebieden worden niet gevormd door de geometrische betrekkingen van hun oppervlakten, maar door topologische relaties. De objecten in de verschillende gebieden gaan met elkaar verbindingen aan. Het betreft hier namelijk niet alleen bewegingsloze zaken, maar ook gebruiksvoorwerpen, meubels, vervoermiddelen en levende wezens zoals mensen. De mensen, als te ordenen objecten, nemen in het systeem een bijzondere positie in. Zij zijn de actoren, zij realiseren de verbindingen tussen de overige objecten door zich te verplaatsen, fysiek of in gedachten: bewegingslijnen, *route architecturale*.

De Unité d'habitation is deel van de stad en trekt zich tegelijkertijd terug. De doos markeert een grens en zondert een gebied af. In het gesegmenteerde veld van de gerationaliseerde stedelijke ruimte heeft het wonen een exclusieve plaats. Alle rationaliseringsstrategieën die Le Corbusier op de woning en de woongebouwen loslaat, raken in feite het wonen zelf niet. Zij moeten het wonen mogelijk maken. Het wonen, rond de eettafel met uitzicht op het landschap, is vrij van het primaat van de rede. Het wonen is voor Le Corbusier heilig en stelt zich tegenover de profane wereld van de stad. Het staat open voor het irrationele, het onzegbare. In die zin is de Unité d'habitation een tempel, gedragen door zuilen die de toegang markeren, en bekroond door een geheime, ommuurde, tuin met de hemel als dak: *la Maison des Hommes*.

Deze tekst is geschreven in het kader van het VF-programma 'Middelengericht Ontwerponderzoek' van de TU Delft.